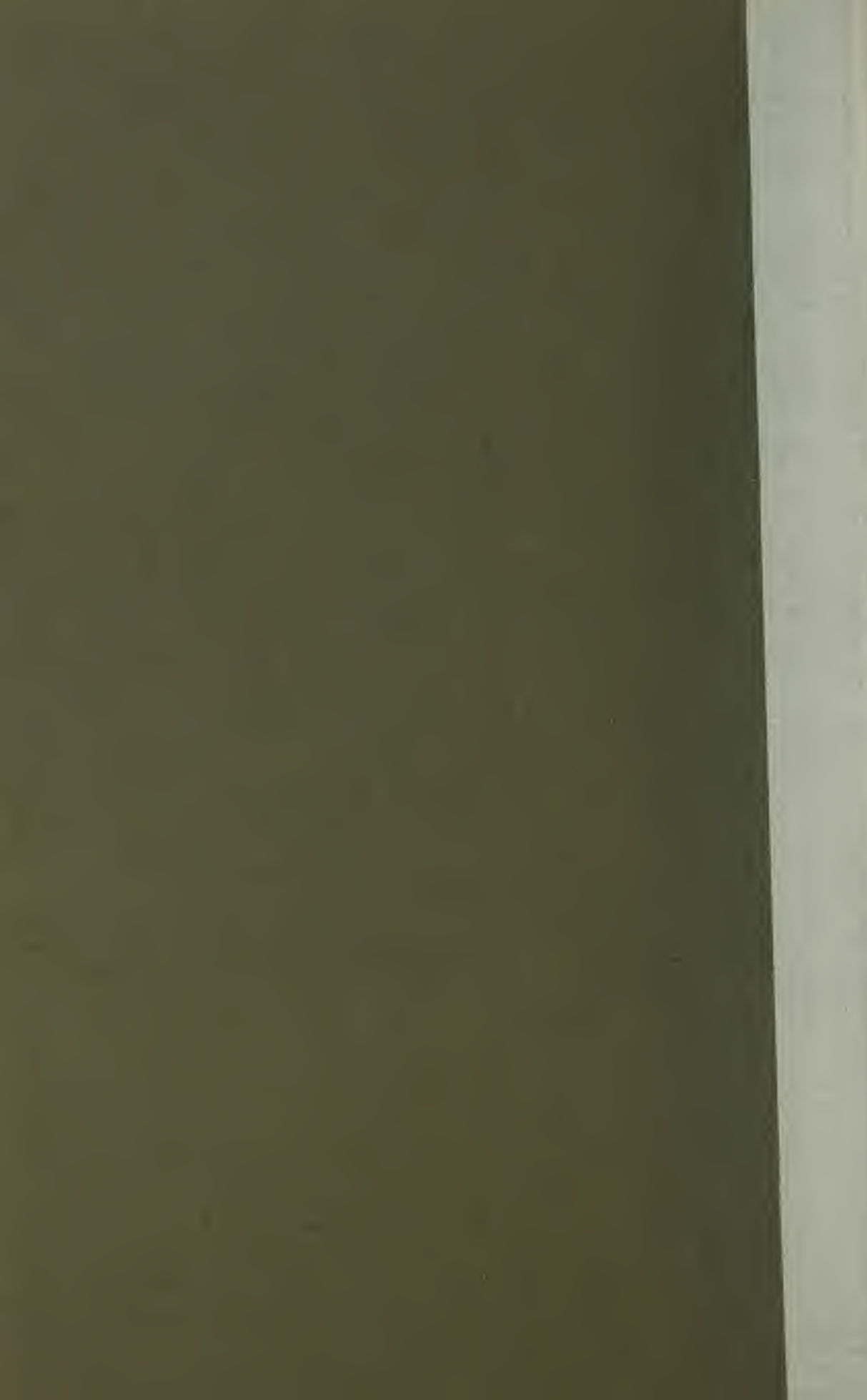

UNIVERSITY OF TORONTO
3 1761 00670396 1

Sadananda, Vyasa
Advaitasiddhisiddhantasarah

B
132
A3
M4828
1903
fasc.2

THE
CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES

A
SECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः ।

पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृत-

व्याख्यासमलङ्कृतश्च ।

ADVAITA SIDDHI SIDDHANTA SARA,

An abstract of Advaita Sidhi,

BY

PANDIT SRÎ SADÂNANDA VYÂSA,

WITH A COMMENTARY BY THE SAME AUTHOR.

Edited and annotated by

PANDIT LAKSHMANA SÂSTRÎ DRAVIDA,

Professor of Vedanta Central Hindu College, Benares.

FASCICULAS II.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT:

BENARES.

AGENT:—OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

Printed By Hari Das Gupta Proprietor

AT THE VIDYA VILASA PRESS.

BENARES.

1903.

B

132

A3M4828

1903

fac. 2

श्रीः

—*—

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।

सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्तपरिष्कृता ॥ १ ॥

चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।

रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः—६६

द्वयोरध्यसनीयत्वादिदंरजतयो रपि ।

स्वप्रकाशतयाऽविद्याधिष्ठानस्य चिदात्मनः ॥ ४६ ॥

चाक्षुषेदंमनोवृत्त्यवच्छिन्नचितिगाऽस्ति या ।

अविद्या तद्विवर्तत्वे चाक्षुषत्वोपचारतः ॥ ४७ ॥

स्वत एवास्त्युपाधित्वमविद्यावृत्तिभासके ।

चैतन्येऽस्मिन्नविद्याया वृत्तेर्नान्यदपेक्षणम् ॥ ४८ ॥

साक्षिवेद्यतया वृत्तौ नाज्ञानं यद्यपीष्यते ।

तथाऽपि तदवच्छिन्ने शुक्त्यवच्छिन्नगं तमः ॥ ४९ ॥

रिति ” । अविद्यावच्छिन्नचैतन्यरूपाधिष्ठानस्य स्वप्रकाशत्वादित्यर्थः ॥ ४६ ॥ ननु रूप्यज्ञानस्याचाक्षुषत्वे रूप्यं पश्यामीति चाक्षुषत्वानुभवविरोध इति नेत्याह—“ चाक्षुषेति ” । चाक्षुषेदं-वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्याविद्यापरिणामत्वेन चाक्षुषत्वोपचारादित्यर्थः ॥ ४७ ॥ ननु रूप्यज्ञानस्याऽविद्यावृत्तित्वेन प्रातिभासिकतया प्रतिभासावश्यम्भावेनाध्यस्तविषयज्ञानस्य चाध्यस्तत्वनियमेनाविद्यावृत्तेरपि अविद्यावृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यवेद्यत्वं एवं तस्य तस्यापि इत्यनवस्थेति चेन्नेत्याह—“ स्वत ” इति । सत्यमेतत् न पुनरनवस्था अविद्यावृत्तिप्रातिभासिकचैतन्ये अविद्यावृत्तेः स्वत एवोपाधित्वेन वृत्त्यन्तरानपेक्षत्वादित्यर्थः ॥ ४८ ॥

नन्विदं वृत्तेर्ज्ञातैकसत्त्वेन तदवच्छिन्नचैतन्यगताज्ञानमेव नास्तीति चेन्नेत्याह—“ साक्षीति ” । वृत्तेः साक्षिवेद्यत्वेन यद्यपि तद्गोचराज्ञानं नास्ति तथाऽपि तदवच्छिन्ने चैतन्ये शुक्त्यवच्छिन्नगोचराज्ञानस्य सत्त्वात् तथा चेदं वृत्तिराश्रयावच्छेदिका न तु विषयावच्छेदिकेति वस्तुस्थितिरिति तात्पर्यार्थः ॥ ४९ ॥ ननु त्वन्मते य-

नाज्ञाननाशिकाऽविद्यावृत्तिः किं त्विदमाकृतिः ।

धीवृत्तिस्तदभिव्यक्तचैतन्यं रूप्यभासकं ॥ ५० ॥

नह्यवच्छेदकान्यत्वं फलभेदकरं मतं ।

किं तु व्यञ्जकभिन्नत्वं तथा च परमार्थसत् ॥ ५१ ॥

चैतन्यं स्यादधिष्ठानमध्यस्तस्य च तद्विधा ।

व्यावहारिकसच्चैकं द्वितीयं प्रतिभासिकं ॥ ५२ ॥

स्वप्नजागरयोस्तुल्या प्रतिभासैकसत्यता ।

अधिष्ठानमविद्यावच्छिन्नचैतन्यमेव हि ॥ ५३ ॥

था क्रममिदंरूप्याकारान्तःकरणवृत्त्यविद्यावृत्तिप्रतिविम्बिताभ्यां वा तदभिव्यक्ताभ्यां वा इदमंशावच्छिन्नतदनवच्छिन्नाभ्यां वा इदमंश-
रूप्याधिष्ठानचैतन्याभ्यां वा वेद्यत्वेनावच्छिन्नफलस्य भेदात्कथं
फलैक्यमनवच्छिन्नफलीभूतचिन्मात्राभेदस्य सर्वत्र समानत्वात् न
हीदमंशेऽपि तदवच्छिन्नमेव चैतन्यमुपादानं आत्माश्रयात् न वा
रूप्ये इदमंशानवच्छिन्नमुपादानं इदं रूप्यमिति प्रतीत्यनुपपत्तेरित्या-
शङ्क्य परि हरति—“ नाज्ञानेति ” त्रिभिः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

भ्रमस्य वृत्तिद्वयत्वोपपत्तिः ।

नन्वेवं सत्त्वत्रैविध्यविभागो नोपपद्यते प्रातिभासिकादप्यपकृष्टस्य
स्वाप्नरूप्यस्य व्यावहारिकादप्युत्कृष्टाया अविद्यानिवृत्तेः सद्भावादि-
ति चेन्नेत्याह—“ स्वप्नेति ” । स्वप्ने प्रातिभासिकनिकृष्टत्वे प्र-
माणाभावात् तथा हि प्रातिभासिकत्वं हि प्रतिभासमात्रसत्त्वं तच्च
स्वप्नजागरयोः समानं । ननु जागरे अधिष्ठानतावच्छेदकेदमंशस्या-
धिकसत्ताकत्वं स्वप्नकाले तस्याऽपि प्रातिभासिकत्वमित्येव निकृष्टत्व-
मिति चेन्न । स्वप्ने हि इदमो नाधिष्ठानावच्छेदकत्वं तुल्यवदारोप्य-
त्वात् तत्राधिष्ठानमविद्यावच्छिन्नमेव चैतन्यमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

ब्रह्मरूपाऽस्तु वाऽविद्यानिवृत्तिरथ वाऽस्तु सा ।

अनिर्वाच्येति नैवास्ति विभागान्यूनता मनाक् ॥ ५४ ॥

ब्रह्मभिन्नं मृषा सर्वमित्येवं वदतो विदः ।

विभागातात्त्विकत्वस्यापीष्टत्वमिति न क्षतिः ॥ ५५ ॥

सत्त्वत्रैविध्यमप्यत्र व्यावहारिकमीरितं ।

तात्त्विकत्वं न कस्याऽपि ब्रह्मभिन्नस्य वस्तुनः ॥ ५६ ॥

अबाध्यत्वं स्वकालेऽस्त्यनध्यस्ताध्यस्तयोः समं ।

यद्वाऽविद्यानिवृत्तेः सत्त्वाभावेन सत्त्वविभागे न तदसङ्ग्रहनिबन्धनो दोषः वस्तुतस्तु अविद्यानिवृत्तिर्ब्रह्मस्वरूपा अनिवचनीया चेति न विभागान्यूनता न च विभागस्य तात्त्विकत्वे अपसिद्धान्तः अतात्त्विकत्वे त्रिविधत्वं गतमेवेति वाच्यं । ब्रह्मातिरिक्तमतात्त्विकमिति वदतो विभागातात्त्विकत्वस्येष्टत्वादित्यभिप्रेत्याह—“ ब्रह्मरूपेति ” द्वाभ्यां । बाध्यबोध्यत्वं न तात्त्विकत्वे प्रयोजकं किं त्वबाध्यत्वं तच्च न ब्रह्मातिरिक्तवृत्ति नेहनानेत्यादिना बाधादिति भावः ॥ ५४ ॥ ननु तर्हि तात्त्विकत्रैविध्यहानिः स्यादित्याशङ्क्य को हि त्रैविध्यस्य तात्त्विकत्वं ब्रवीति किं तु व्यावहारिकत्वमेवेत्याह—“ सत्त्वेति ” । न च त्रिविधसत्त्वाङ्गीकारे ब्रह्मैव सदिति स्वमतविरोधः तस्य परमार्थं सङ्ग्रहैवेत्येतत्परत्वादिति न कश्चिद्विरोध इत्यर्थः ॥ ५६ ॥ व्यावहारिकसत्त्वप्रातिभासिकसत्त्वयोरवान्तरभेदमादायैव त्रैविध्यकथनमित्याह—“ अबाध्यत्व ” मिति । यथा प्रातिभासिके रजते ज्ञानैकसदेकं रजतत्वं लौकिकपरमार्थर-

अतोऽवान्तरभेदेन सत्त्वैविध्यमिष्यते ॥ ५७ ॥

सप्रकारकज्ञानादिबाध्यत्वेनैव तद्भिदा ।

तात्त्विकं सदधिष्ठानं शुद्धं निर्द्धर्मकं मतं ॥ ५८ ॥

जने चाज्ञातं सदपरं रजतत्वं तदुभयानुगतं चारोपितानारोपित-
साधारणं रजतत्वं रजतशब्दालम्बनं एवमाकाशादारोपितैका स-
त्यता चिदात्मनि चानारोपिताऽपरा तदुभयसाधरणी चान्या व्या-
वहारिकी सत्यता सत्यशब्दालम्बनमित्यर्थः तदुक्तं ' आकाशादौ
सत्यता(१)तावदेका प्रत्यङ्मात्रे सत्यता का चिदन्या । सत्संपर्कात्स-
त्यता तत्र चान्या व्युत्पन्नोऽयं सत्यशब्दस्तु तत्रेति ' । आरोपिता-
नारोपितयोरेकसामान्याभावे प्रवृत्त्याद्यनुपपत्तेरुक्तत्वादिनि स-
द्विशेषत्वेऽपि व्यावहारिकस्य प्रपञ्चस्य नानारोपितविशेषत्वमपीति
भावः ॥ ५७ ॥

ननु व्यावहारिकप्रातिभासिकयोर्बाध्यत्वाविशेषे भेदः किं नि-
बन्धन इत्यत आह—“ सप्रकारकज्ञानादीति ” । सप्रकार-
कनिष्प्रकारकज्ञानबाध्यत्वाभ्यां शुद्धब्रह्मधीबाध्यत्वतदन्यधीबाध्य-
त्वाभ्यां वा महावाक्यार्थजन्यधीबाध्यत्वतदन्यधीबाध्यत्वाभ्यां वा
स्वबाधकधीबाध्यत्वतदन्यधीबाध्यत्वाभ्यां वा भेदसम्भवोऽस्ती-
त्यर्थः । शुद्धशब्देन निर्द्धर्मकाधिष्ठानमात्रमेवात्र विवक्षितमित्याह—
“ तात्त्विक ” मिति । निर्द्धर्मकं यद्वस्तुगत्या तन्मात्रगोचर-
ज्ञानस्य विवक्षितत्वात् निर्द्धर्मकत्वादेस्तद्बुद्धावुपायत्वमात्रं न तु त-
द्बुद्धौ विषयत्वमिति भावः ॥ ५८ ॥

॥ सत्त्वैविध्योपपत्तिः ॥

तदेवं दृश्यमिथ्यात्वं सिद्धं ब्रह्माद्वयं तथा ।

अखण्डार्थपरं वाक्यं तत्त्वावेदकमित्यतः ॥ ५९ ॥

अविद्यातत्कृतं बन्धमपबाध्य स्वया दृशा ।

भजन्ते यं महान्तोऽपि तं भूमानं हरिं श्रये ॥ ३६० ॥

इति सिद्धान्तसारे श्रीसदानन्दविदा कृते ।

जगन्मिथ्यात्वनिष्ठोऽयं प्रथमः पूर्णतां गतः ॥ १ ॥

अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारसङ्ग्रहे प्रथमः परिच्छेदः ।

तदेवं दृश्यस्य प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वात्तदतिरिक्तब्रह्मरूपाखण्डार्थनिष्ठवेदान्तवाक्यं परं तत्त्वावेदकं सखण्डार्थविषयकं सर्वमत-
त्वावेदकमेवेत्याह—“ तदेव ” मिति ॥ ५९ ॥ प्रकरणान्ते भग-
वन्तमनुसन्धत्ते—“ अविद्ये ”ति ॥ ३६० ॥

इति श्रीमन्मुकुन्दपदारविन्दमकरन्दरसाभिलाषिश्रीसदा-
नन्दविदा कृते अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारसङ्ग्रहे जग-
न्मिथ्यात्वनिरूपणं नाम प्रथमः
परिच्छेदः ॥ १ ॥

॥ श्रीः ॥

अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारसङ्ग्रहे ।

द्वितीयः परिच्छेदः प्रारभ्यते ।

आनन्दैकरसं ब्रह्म वेदान्तैकप्रमाणकम् ।

मुकुन्दमनिशं वन्दे हृदि स्थितमनामयम् ॥ १ ॥

हेयं निरूप्य बन्धाख्यं तन्निवृत्तेर्निबन्धनम् ।

यज्ज्ञानं तदखण्डार्थमादेयमधुनोच्यते ॥ २ ॥

विशुद्धं सर्ववेदान्तप्रमेयं ब्रह्म चिद्धनम् ।

वन्दे स्वानन्दमद्वैतं कृष्णमद्भुतसुन्दरम् ॥ १ ॥

एवं दृश्यमिथ्यात्वं सपरिकरमुपवर्णयेदानीं इत्तत्त्वं निरूपयि-
ष्यन्मगवन्तं मङ्गलमूर्तिं वेदान्तप्रमेयं श्रीकृष्णतत्त्वमनुसन्धत्ते—

“ आनन्दे ” ति ॥ १ ॥ पूर्वोत्तरपरिच्छेदयोः सङ्गतिं प्रदर्शयन्

चिकीर्षितं प्रतिजानीते—“ हेयमिति ” । अविद्यामूलकं कर्तृ-

त्वाद्यनर्थजातं सर्वथा हेयत्वेन शास्त्रे प्रदर्शितं दृश्यबन्धं श्रुत्यनुकू-

लतर्कैर्मिथ्यात्वेन निर्णीतं तत्त्वज्ञानैकनिवर्त्यं सम्यङ्गिरूप्येदानीं त-

न्निवृत्त्यैकहेतुं ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्याद्यवान्तरवाक्यसहकृततत्त्व-

मस्यादिमहावाक्यप्रमाणकमखण्डब्रह्मात्मैक्यविषयं ज्ञानं तद्विषय-

तत्त्वम्पदार्थतत्त्वतदैकवाक्यार्थभूतमखण्डतत्त्वं सपरिकरं निरूप्यते

इत्यर्थः ॥ २ ॥ निरूपणप्रकारमेवाह—“ अखण्डार्थ ” मिति ।

अखण्डार्थं द्विधा तच्च श्रौतलौकिकभेदतः ।

पुनः पदार्थवाक्यार्थनिष्ठत्वेन द्विधा मतम् ॥ ३ ॥

तत्त्वम्पदार्थनिष्ठं तद्विधिविधं वैदिकं मतम् ।

सत्यं ज्ञानमिति श्रौतं तत्पदार्थपरं मतं ॥ ४ ॥

योऽयं प्राणेषु हृद्यंतरित्यादि त्वम्पदार्थगं ।

महाप्रकाश इत्यादि लौकिकं स्यात्पदार्थगं ॥ ५ ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्यं तु श्रौतं वाक्यार्थतत्परं ।

सोऽयमित्यादिवाक्यार्थनिष्ठं तल्लौकिकं मतं ॥ ६ ॥

तत्रापर्यायशब्दानामखण्डार्थत्वमाश्रितं ।

तच्चाखण्डार्थं द्विविधं एकं पदार्थनिष्ठमपरं वाक्यार्थनिष्ठं एकैकं च पुनर्वैदिकलौकिकभेदेन द्विविधमिति योजना ॥ ३ ॥ पदार्थनिष्ठं वैदिकमपि द्विविधं तत्पदार्थनिष्ठं त्वम्पदार्थनिष्ठं च तत्र 'सत्यं ज्ञानमनन्त'मित्यादि तत्पदार्थनिष्ठं, 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष' इत्यादि त्वम्पदार्थनिष्ठं, प्रकृष्टप्रकाश इत्यादि तु लौकिकं पदार्थनिष्ठमित्याह—“ तत्त्व ” मितिद्वाभ्यां ॥ ४ ॥ ५ ॥

वाक्यार्थनिष्ठमपि द्विविधं दर्शयति—“ तत्त्वमसीति ” ॥ ६ ॥

ननु किमखण्डार्थत्वं न तावन्निर्भेदार्थत्वं यतो निर्भेदत्वस्य शब्दबोध्यत्वे विशेषणताया मुपलक्षणतायां च निर्घटं भूतलमिति वत्सखण्डार्थत्वमेव स्यात्शब्दाबोध्यत्वे तु वस्तुगत्या यन्निर्भेदं ब्रह्म तद्बोधकसगुणवाक्यानामप्यखण्डार्थत्वापत्तिरित्यादिदूषणं पर्यालोच्य स्वाभिमतं लक्षणमाह—“ तत्रेति ” । अपर्यायशब्दानां पदवृत्तिस्मारिताऽतिरिक्तागोचरप्रमाजनकत्वमखण्डार्थत्वं तथा चाप्राप्तयोः प्राप्तिः संयोग इत्यादि संयोगलक्षणवाक्ये नाव्याप्तिः तस्य

पदवृत्तिस्मारितार्थातिरिक्तागोचरप्रमा ॥ ७ ॥

याऽस्तितजनकत्वं तन्नातिव्याप्त्याऽतिदूषितं ।

संसर्गासङ्गिसम्यग्धीहेतुता या गिरामियं ।

उक्ताऽखण्डार्थता यद्वा तत्प्रातिपदिकार्थता ॥ ८ ॥

अविशिष्टमपर्यायानेकशब्दप्रकाशितं ।

एकं वेदान्तनिष्णाता अखण्डं प्रतिपेदिरे ॥ ९ ॥

पदवृत्तिस्मारितत्वात् नापि द्विपदत्रभोजननिषेधकैऽतिव्याप्तिः त-
त्राऽनिष्टसाधनत्वसंसर्गस्य पदवृत्त्यस्मारितस्य प्रतिपाद्यत्वात् अत्र
घटः कलशः इत्यादौ संसर्गाप्रमापके एकार्थपरेऽतिव्याप्तिवारणा-
यापर्यायशब्दानामित्युक्तं, पदज्ञाप्येत्युक्तेऽर्थापत्या पदज्ञाप्यमनिष्ट-
साधनत्वमादाय विषं भुङ्क्ष्वेति वाक्येऽतिव्याप्तिः स्यात्तद्वारणा-
यवृत्तीति । तथाऽप्यन्विताभिधानवादिमते शक्त्याऽभिहितान्वय-
वादिमते लक्षणया वाक्यार्थभूतसंसर्गस्य वृत्तिज्ञाप्यत्वात् सर्वत्र
प्रमाणवाक्येऽति व्याप्तिः स्यात्तद्वारणायोक्तं स्मारितेति सार्द्धतात्प-
र्यार्थः ॥ ७ ॥ अपर्यायशब्दानां संसर्गागोचरप्रमितिजनकत्वं वा
तेषामेकप्रातिपदिकार्थमात्रपर्यवसायित्वं वा ऽखण्डार्थत्वमित्यभिप्रे-
त्य तत्त्वप्रदीपिकाकृद्बचनं तल्लक्षणपरमुदाहरति—“संसर्गेति”
तत्राप्येकत्वं प्रातिपदिकार्थस्यैकधर्मावच्छेदेन वृत्तिविषयत्वं नत्वे-
कमात्रव्यक्तित्वं अत एकदेशस्था वृक्षा वनमित्यादौ नाव्याप्तिः त-
दुक्तं पञ्चपाद्यां ‘पदानां परस्परानवच्छिन्नार्थानामन्याकाङ्क्षाणा-
मव्यतिरिक्तैकरसप्रातिपदिकार्थमात्रान्वय’ इति तात्पर्यार्थः ॥ ८ ॥

तत्र कल्पतरुकृद्बचनमाह—“अविशिष्टेति” ॥ ९ ॥ ननु

प्रवृत्तिहेतुभेदं हि स्वीकृत्यैवोच्यते नयात् ।

अनन्तादिपदानां च शुद्धब्रह्मैकनिष्ठता ॥ १० ॥

शुद्धे तात्त्विकसम्बन्धाभावादपि हि लक्षणा ।

सिद्धेदतात्त्विकेनैव सम्बन्धेन श्रुतेर्गिरां ॥ ११ ॥

अखण्डार्थपरंवाक्यं सत्यं ज्ञानमिति श्रुतेः ।

तत्प्रातिपदिकार्थैकनिष्ठं लक्षणवाक्यतः ॥ १२ ॥

तन्मात्रस्योत्तरत्वाद्वा तत्प्रकृष्टप्रकाशवत् ।

तत्त्वमस्यादिकं वाक्यमखण्डार्थपरं मतं ।

प्रवृत्तिनिमित्तभेदेऽपर्यायत्वं स चानन्तादिपदेषु न सम्भवति शुद्धब्रह्ममात्रनिष्ठत्वादतो वेदान्तेषु लक्षणाव्याप्तिरिति चेन्नैत्याह—

“ प्रवृत्तीति ” ॥ १० ॥ शुद्धे सम्बन्धाभावात्कथं लक्षणेत्यत-

आह—“ शुद्धे ” इति । अतात्त्विकसम्बन्धेनैव लक्षणोपपत्तेः

भ्रमप्रतीतरजतत्वेन शुक्तौ रजतपदलक्षणावत् शुद्धस्यैव सर्वकल्प-

नास्पदत्वेन शुद्धे न कल्पितसम्बन्धाऽनुपपत्तिः यथा चानन्तादिप-

दानां लाक्षणिकत्वेऽपि नान्तवत्त्वादिप्रसङ्गस्तथा वक्ष्यते इति ॥ ११ ॥

अखण्डार्थत्वलक्षणकथनम् ।

एवं लक्षणसम्भवे प्रमाणसम्भवोऽर्थात्त्याह—“अखण्डार्थेति”

सत्यादिवाक्यमखण्डार्थनिष्ठं ब्रह्मप्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठं वा लक्ष-

णवाक्यत्वात्तन्मात्रप्रश्नोत्तरत्वाद्वा प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इत्यादिवा-

क्यवदिति पदार्थविषयाखण्डार्थत्वानुमानमिति सार्द्धं योजना ॥ १२ ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्यमखण्डार्थनिष्ठमिति वाक्यार्थविषयाखण्डार्-

थत्वानुमानमित्याह—“ तत्त्वमस्यादीति ” सार्द्धं द्वाभ्यां ॥ १३ ॥

आत्मस्वरूपमात्रैकनिष्ठं वेत्येव साध्यते ॥ १३ ॥

अकार्यकारणद्रव्यनिष्ठत्वे सति वस्तुतः ।

सामानाधिकरण्याद्वा तन्मात्रस्योत्तरत्वतः ॥ १४ ॥

सोऽयमित्यादिवन्त्वित्थं मानमतानुमानकं ।

सत्यादिवाक्ये तन्मात्रप्रश्नोत्तरतया मतं ॥ १५ ॥

ब्रह्मवित्परमाप्नोतीत्यत्र ब्रह्मात्मवेदनं ।

इष्टसाधनभावेन बुभुत्सा तत्र युज्यते ॥ १६ ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्येऽपि तन्मात्रप्रश्न उत्तरं ।

कोऽहमित्यात्मरूपस्य प्रश्नोत्तरतया भवेत् ॥ १७ ॥

यद्यप्येकं परं लक्ष्यं सत्यादिकगिरां मतं ।

—

॥ १४ ॥ १५ ॥ नचसत्यादिवाक्ये तन्मात्रप्रश्नोत्तरत्वमसिद्धमित्याह—

“ब्रह्मवि” दिति । तन्मात्रस्यैव प्रश्नविषयत्वादित्यर्थः ॥ १६ ॥ एवं त-

त्त्वमस्यादिवाक्येऽपि तन्मात्रप्रश्नोत्तरत्वं नासिद्ध मित्याह—“तत्त्व-

मिति” । कोऽहमित्यात्मस्वरूपस्यैव प्रश्नविषयत्वेन तदधिकप्रत्युत्तर-

स्यायुक्तेरित्यर्थः ॥ १७ ॥ यद्यपि सत्याद्यन्यतमपदं स्वरूपलक्षणपरं ब्र-

ह्मणोऽन्यस्य तदाभासत्वात् तथाऽपि परैरपि सत्त्वस्य सत्त्वे सति ज्ञा-

नत्वस्य सत्यत्वे सति आनन्दत्वस्य शून्यवादिनाऽपि सत्त्वरहितज्ञाना-

नन्दात्मकत्वस्य ब्रह्मणोऽन्यत्राङ्गीकारान्मिलितं विना न निर्विचि-

कित्सब्रह्मसिद्धिरिति मिलितं लक्षणं, यद्यपि सर्वेषां सत्यादिप-

दानां लक्ष्यमेकमेव निर्विशेषं ब्रह्म तथाऽपि निवर्तनीयांशधिक्येन

तथाऽपि विनिवर्त्याशाधिक्येनेष्टं पदान्तरं ॥ १९ ॥

अतो वाच्यार्थवैशिष्ट्येऽखण्डसिद्धावुपायता ।

स्वरूपलक्षणस्थात्ताविरोधित्वादखण्डिते ॥ १९ ॥

अभेदेऽपि धियो वृत्तिप्रयुक्ताकारभेदतः ।

लक्ष्यलक्षणभावोऽपि सिद्ध्येदावृततादिवत् ॥ २० ॥

शुद्धब्रह्मैकताकारा धीवृत्तिर्निष्प्रकारिका ।

शुद्धब्रह्मैकविषयाज्ञानस्य विनिवर्तिका ॥ २१ ॥

न पदान्तरवैयर्थ्यमित्याह—“यद्यपीति” ॥ १८ ॥ अतो वाच्यार्थवैशिष्ट्यस्याखण्डसिद्धावुपायत्वान्न तद्विरोधितेत्याह—“अत-
इति” ॥ १९ ॥

अभेदे कथं लक्ष्यलक्षणभाव इत्यत्राह—“अभेदेऽपीति” ।
आवृततादिवत्—आवृतत्वानावृतत्ववत् अन्यथा स्वरूपलक्षणतट-
स्थलक्षणविभागो न स्यादित्यर्थः ॥ २० ॥ अज्ञानविषयश्च शुद्धं ब्रह्म
अज्ञानकल्पितस्य तदितरस्याज्ञानविषयत्वायोगात् तथा च शुद्धब्र-
ह्माकारा चित्तवृत्तिर्निष्प्रकारिकैवाज्ञाननिवर्तिका प्रकारमात्रस्या-
ऽप्यविद्याकल्पितत्वेन तद्विषयाया वृत्तेरविद्यासमविषयत्वाभावा-
दित्यभिप्रेत्याह—“शुद्धब्रह्मेति” । यथा चाविद्यातत्कार्यवि-
षयं ज्ञानं तदनिवर्तकं तथा व्युत्पादितं प्रागीति भावः ॥ २१ ॥

नन्वस्तु सत्प्रतिपक्षस्तथाहि सत्यादिवाक्यतात्पर्यविषयः सं-
सृष्टरूपः संसर्गरूपो वा प्रमाणवाक्यतात्पर्यविषयत्वात्संमतवत्
सत्यादिवाक्यं स्वतात्पर्यविषयज्ञानावाध्यसंसर्गपरं स्वतात्पर्यविष-
यज्ञानावाध्यस्वकरणकप्रमाविषयपदार्थनिरूप्यसंसर्गपरं वा प्रमा-
णवाक्यत्वादग्निहोत्रादिवाक्यवत् विषं भुङ्क्ष्वेत्यादौ वाच्यार्थसं-

न वा सत्प्रतिपक्षोऽत्र शङ्क्योऽखण्डार्थसाधने ।

प्रतिकूलो यतस्तर्कः सर्वेषु प्रतिहेतुषु ॥ २२ ॥

दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं न शङ्क्यं लक्षणेऽप्यते ।

सर्गपरत्वाभावेऽपि स्वकरणकप्रमाविषयपदार्थसंसर्गपरत्वान्न व्य-
भिचारः खं छिद्रं कोकिलः पिक इत्यादौ चान(१)तिभिन्नार्थत्वे सा-
मानाधिकरण्यायोगेन छिद्रकोकिलादानां खपिकादिशब्दवाच्यत्व-
संसर्गपरत्वान्न व्यभिचार इत्याशङ्क्य निरस्यति—“ न वेति ” ।

आद्यानुमाने संसृष्टरूप इति साध्ये संसर्गे संसर्गरूप इति साध्ये
च संसृष्टरूपे पदार्थे व्यभिचारात् तयोरपि प्रमाणवाक्यतात्पर्य-
विषयत्वात् द्वितीयानुमाने प्रमाणवाक्यत्वस्यावाध्यपरत्वमात्रेण
प्रमितिविषयपरत्वमात्रेण वोपपत्तौ विशिष्टसाध्यस्य तत्रातन्त्रत्वे-
नाप्रयोजकत्वात् अलक्षणवाक्यत्वस्योपाधित्वाच्च नाऽत्र सत्प्रति-
पक्षः सम्भवतीत्यर्थः । ननु वेदान्तजन्या प्रमा सप्रकारिका विचा-
रजन्यत्वात् संशयनिवर्तकत्वाद्वा कर्मकाण्डजन्यज्ञानवत् वेदान्त-
जन्या प्रमा ब्रह्मप्रकारविषया ब्रह्मधर्मिकसंशयविरोधित्वाद्ब्रह्मवि-
चारजन्यत्वाद्वा यदेवं तदेवं यथा कर्मकाण्डविचारजन्यो विनिश्चय
इति प्रतिसाधनमस्त्वित्याशङ्क्य निरस्यति—“ प्रतिकूल ” इति ।
त्वन्मते ज्ञानमात्रस्य सप्रकारत्वेन विचारजन्यत्वसंशयविरो-
धितयोर्व्यर्थत्वात् अप्रयोजकत्वात् निष्प्रकारकज्ञानादपि संश-
यादिनिवृत्तिसम्भवात् लक्षणवाक्याजन्यत्वस्योपाधित्वाच्च अत एव
द्वितीयानुमानमप्यपास्तम् । ब्रह्मनिष्ठप्रकारविषयत्वसाधने दृष्टान्ता-
भावाच्च सर्वेषु च प्रतिसाधनेषु प्रश्नोत्तरयोर्वैयधिकरण्यापत्तिः प्र-
तिकूलतर्कोऽवसेय इत्यर्थः ॥ २२ ॥

॥ सत्प्रतिपक्षनिरासः ॥

ननु दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं तथा हि प्रकृष्टप्रकाशादिवाक्यं न
तावदाभिधेयाखण्डार्थनिष्ठं प्रकृष्टादिपदस्याखण्डेऽभिधाया अभावात्
त्वयाऽनङ्गीकाराच्च, नाऽपि लक्षणया प्रकृष्टप्रकाशस्य द्रव्यस्य गुणस्य

तत्राखण्डपरत्वेऽतोऽप्युत्तरस्योचितत्वतः ॥ २३ ॥

प्रश्नोत्तरे उभे युक्त्या ते प्रातिपदिकार्थगे ।

चन्द्रव्यक्तिस्ततो लक्ष्या सामानाधिकरण्यतः ॥ २४ ॥

दार्ष्टान्तिकेऽपि किं ब्रह्मेत्येवं वाक्ये प्रकल्पिते ।

सत्यंज्ञानमिति श्रौतमखण्डार्थपरं भवेत् ॥ २५ ॥

वा चन्द्रेऽन्वयोपपत्तेरन्वयानुपपत्तिरूपलक्षणाबीजाभावादित्याशङ्क्याह—“ दृष्टान्ते ” इति । यष्टीः प्रवेशयत्यादौ ‘लोकेतरसमयाः पुरोडाशा भवन्ती’त्यादौ वेदे च यथाश्रुतान्वयसम्भवेऽपि यथा तात्पर्यविषयीभूतान्वयानुपपत्त्या यष्टिधरपुरुषेषु सवनीयहविर्मात्रे च यष्टिपुरोडाशशब्दयोर्लक्षणाऽऽश्रिता तथैवेह तात्पर्यविषयीभूतान्वयानुपपत्तिनिमित्त्या लक्षणया अखण्डार्थपरत्वोपपत्तेः कश्चन्द्र इति चन्द्रस्वरूपे पृष्टे तन्मात्रस्यैवोत्तरस्योचितत्वादिति तात्पर्यार्थः ॥ २३ ॥ प्रश्नोत्तरे तावच्चन्द्रप्रातिपदिकार्थमात्रविषये चन्द्रप्रातिपदिकार्थश्च प्रकृष्टप्रकाशश्चयीभूतासाधारणी विशेष्यभूता व्यक्तिः न तु प्रकृष्टप्रकाशविशिष्टा प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति सह प्रयोगानुपपत्तेः विशेष्यव्यक्तिश्चाखण्डेत्यखण्डार्थतैवेत्यभिप्रेत्याह— “ प्रश्नोत्तर ” इति । तथा च दृष्टान्ते न साध्यवैकल्यमित्यर्थः ॥ २४ ॥

‘ ब्रह्मविदाप्नोति परं ’ ‘ एकमेवानु द्रष्टव्य ’मित्यादि वाक्यबलात्सत्यत्वादिवैशिष्ट्याविषयकस्यैव ब्रह्मविषयकवेदनस्य मोक्षजनकत्वात् कश्चन्द्र इति वक्तिक ब्रह्मेत्येव वाक्यं कल्प्यते इत्याह— “ दार्ष्टान्तिक ” इति ॥ २५ ॥ ननु सत्यादिवाक्ये सत्सु विशेषणेषु सस्तु(१)तिकविधिव्यवाक्ये प्राशस्त्य इव विशेषणार्थेऽप्याका-

(१) सस्तुतिकेति स्तुत्यर्थवादसहितेत्यर्थः । असस्तुतिके विधौ बलवदनिष्टासाधनस्वरूपप्राशस्त्यस्याक्षेपलभ्यत्वऽपि सस्तुतिके विधौ प्राशस्त्ये यादौ आकाङ्क्षेति भावः ।

सत्यज्ञानादिवाक्येऽत यद्यप्यस्ति विशेषणं ।

नाकाङ्क्षाकल्पनं तत्र ब्रह्मव्यक्तिपरत्वतः ॥ २६ ॥

निष्प्रकारकबोधस्याधिष्ठानप्रत्ययत्वतः ।

भ्रमादिविनिवृत्त्या स्यान्मोक्षहेतुत्वमञ्जसा ॥ २७ ॥

एकधैवानुद्रष्टव्यमित्यनेकत्ववारणात् ।

नाऽल्पमप्यन्तरं कुर्यादिति भेदनिषेधनात् ॥ २८ ॥

केवलो निर्गुणश्चेति गुणानां प्रतिषेधनात् ।

एकमेवाद्वितीयं सदिति द्वैतनिषेधनात् ॥ २९ ॥

ह्येत्या(१)पनीयेत्याशङ्क्य सत्यादिवाक्ये विशेषणे सत्यपि न तद्गोच-
राकाङ्क्षाकल्पनं प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इत्यत्र विशेषणे सत्यपि कश्चन्द्र
इति स्वरूपमात्राकाङ्क्षादर्शनात् व्यावृत्तिविशेषबोधश्च विशेषणपर-
त्वाभावेऽपि तद्द्वारकस्वरूपज्ञानमात्रेणैवोपपद्यते इत्यभिप्रेत्याह—
“ सत्यज्ञानादीति ” ॥ २६ ॥ ननु सप्रकारकज्ञानस्यैव मोक्ष-
हेतुतया ‘ ब्रह्मविदाप्नोति परं ’ ‘य एवं विद्वानमृत इह भवतीति’
श्रुत्या ‘यो वेद निहितं गुहाया’ मित्युत्तरवाक्येन च मुमुक्षोः सप्र-
कारक एव धर्मिज्ञाने साध्ये बुभुत्सोचितेत्याशङ्क्य निष्प्रकारकज्ञा-
नस्यैव स्वरूपोपलक्षणोपलक्षिताधिष्ठानज्ञानत्वेन भ्रमादिनिवृत्त्या मो-
क्षहेतुताया उपपादितत्वेन तदनुरोधाद्ब्रह्मविदित्यादेः सप्रकारक-
ब्रह्मज्ञानपरतायां मानाभावात् य एवं विद्वानित्यस्याप्येवं प्रकारत्वं
नार्थः कित्वेवं प्रकारोपलक्षितत्वमेकधैवेत्याद्यनुसारादित्यभिप्रेत्याह—
“ निष्प्रकारकेति ” ॥ २७ ॥ यथोक्त एवार्थे सर्वश्रुतिसामञ्जस्यं
नान्यथेत्याह—“ एकधेत्यादि ” युग्मेन ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥

(१) यथा रक्तः पटोऽस्तीत्यादौ रक्तान्वयं विना वाक्यार्थसमाप्तिसम्भवे ऽपि रक्त-
पदवैयर्थ्यपरिहाराय रक्तवैशिष्ट्यांशेऽप्याकाङ्क्षा कल्पयते तथा सत्यत्वाद्यन्वयं विना तत्स-
म्भवेऽपि सत्यादिपदवैयर्थ्याय तत्र सा कल्पयतामित्यर्थः ।

सर्वतोऽप्यनवच्छिन्नवस्तुमात्रपरौ मतौ ।

अनन्तब्रह्मशब्दौ तद्वाक्यं चाखण्डतत्परम् ॥ ३० ॥

एकत्वभेदाभावादेः स्वरूपत्वेन वस्तुतः ।

न विशिष्टपरत्वं स्यादुक्तवाक्यस्य कर्हि चित् ॥ ३१ ॥

संसर्गाविषयेऽप्यस्त्याकाङ्क्षादीनां सुसम्भवः ।

अनन्तादिशब्दसामञ्जसमप्येवमेवेत्याह—“ सर्वत ” इति ।
ननु तेषामैक्यभेदाभावादिविशिष्टार्थपरत्वे वेदान्तमात्रस्याखण्डार्थ-
त्वासिद्धिः सत्यशुद्धान्यमिथ्याविशिष्टार्थपरत्वे प्रामाण्यायोग इ-
त्याशङ्क्यैक्यभेदाभावादीनां स्वरूपत्वेन विशिष्टपरत्वस्यैवाभावात्
भेदाभावादेः कल्पितप्रतियोगितया कल्पितत्वे सत्यादिपदवद्विशि-
ष्टार्थाभिधानद्वारा स्वरूपपरत्वेन प्रामाण्योपपत्तेरित्यभिप्रेत्याह—
“ एकत्वेति ” ॥ ३१ ॥

॥ दृष्टान्ते साध्यवैकल्यादीनां परिहारः ॥

नन्वखण्डार्थसाधका हेतवः प्रतिकूलतर्कपराहताः तथा हि प-
क्षदृष्टान्तलक्षणमैक्यपरवाक्यं यदि संसृष्टार्थं न स्याद्वाक्यमेव न
स्यादाकाङ्क्षायोग्यतासत्तिमत्त्वाभावात् आकाङ्क्षा हि अभिधानाप-
र्यवसानं तच्च येन विना यस्य न स्वार्थान्वयानुभावकत्वं तस्य त-
देवापर्यवसानं, सन्निधिस्त्वव्यवधानेनान्वयप्रतियोग्युपस्थितिः यो
ग्यता चैकपदार्थसंसर्गे अपरपदार्थनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकधर्मशून्यत्वं नैतन्नयं संसर्गाविषये सम्भवतीत्याशङ्क्य परि-
हरति—“ संसर्गेति ” । एतदुक्तं भवति अखण्डार्थेऽप्येतन्नित-
तयसम्भवोऽस्ति तथा हि निराकाङ्क्षयोरपि यत्किञ्चिदन्वयानुभाव-
कतया तात्पर्यविषयान्वयाननुभावकत्वमेवाकाङ्क्षा वाच्या तथा
चान्वयांशो व्यर्थः येन विना यस्य तात्पर्यविषयाननुभावकत्वमि

न वाक्यत्वक्षतिर्दोषो वेदान्तेऽखण्डबोधके ॥ ३२ ॥

यद्यप्यखण्डवाक्यार्थचिद्धातोः स्वप्रकाशतः ।

स्वतः सिद्धत्त्वमेवेष्टं तथाऽप्यस्यप्रमाणजां ॥ ३३ ॥

विना वृत्तिमविद्याया विनिवर्त्तकता न हि ।

मानवृत्तिरविद्यैकनिवृत्तिफलभागिनी ॥ ३४ ॥

निष्प्रकारमपि ज्ञानं निर्विकल्पकमिष्यते ।

त्येतावन्मात्रस्यैव सामञ्जस्यात् तात्पर्यविषयश्च क्वचित्संसृष्टः क्वचि-
दखण्ड इति न विशेषः अतः सा तात्पर्यविषयाऽखण्डार्थानुभवज-
ननात् प्राग् वेदान्तवाक्येऽप्यस्त्येव आसत्तिरप्यव्यवधानेन शाब्द-
बोधानुकूलार्थोपस्थितिमात्रं न त्वन्वयप्रतियोगित्वविशेषितपदार्थो-
पस्थितिः गौरवात् सा च संसर्गबोधकेऽप्यस्त्येव योग्यताऽपि तात्प-
र्यविषयाबाध एव न त्वेकपदार्थसंसर्ग इत्याद्युक्तरूपेति न वाक्य-
त्वानुपपत्तिलक्षणप्रतिकूलतर्कपराहतिरिति ॥ ३२ ॥

ननु संसृष्टार्थत्वं न चेत्तदा वेदान्तानां निर्विषयत्वापत्तिरख-
ण्डवाक्यार्थस्य स्वप्रकाशचिन्मात्रस्याविद्याद्यध्यासाधिष्ठानत्वेन त-
त्साक्षित्वेन च नित्यसिद्धत्वादिति तत्राह—“ यद्यपीति ” ।

अनाद्यविद्योपहितत्वेनादोषात् स्वतः सिद्धस्यापि प्रमाणवृत्तिमन्त-
रेणाविद्यानिवर्त्तकत्वाभावात्प्रमाणवृत्तेश्चाविद्यानिवृत्तिफलोपहित-
त्वान्न काऽप्यनुपपत्तिरिति द्वयोरर्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ननु वेदान्त-

वाक्यजन्यं ज्ञानं निष्प्रकारकं चेत् ज्ञानमेव न स्यात् ज्ञानस्येच्छा-
दितुल्यतया सविषयत्ववत्सप्रकारकत्वस्यापि नियमात्कंचित्प्रकारं
विना वस्तुनो बुद्धावनारोहाच्चेद्याप्यासिद्धेर्मेवमित्याह—“ निष्प्र-

कारक ” मिति । तार्किकादिभिरपि निर्विकल्पकज्ञानाभ्युपग-
मात् शब्दवाच्यं तु कंचित्प्रकारमन्तरेण सम्भवति न वेति वादिनो

तार्किकैरपि किं वाच्यं वेदान्तैर्निर्विशेषगम् ॥ ३५ ॥

विचारस्याऽपि वेदान्ततात्पर्यैकविनिश्चये ।

फलवत्त्वेन निर्विघ्नब्रह्मज्ञानार्थता भवेत् ॥ ३६ ॥

आपातदर्शनं यस्मान्नाज्ञानविनिवर्त्तकम् ।

अतो विचारशास्त्रस्य प्रारम्भः सफलो मुनेः ॥ ३७ ॥

व्यावृत्ताकारतो ब्रह्माज्ञातत्त्वाद्विषयो मतः ।

स्वरूपनिश्चयाधीनं प्रयोजनमपीष्यते ॥ ३८ ॥

निश्चयो मुक्तिफलकोऽखण्डार्थज्ञानमेव सः ।

सिद्धान्तपूर्वपक्षौ द्वौ कल्पितत्वावलम्बिनौ ॥ ३९ ॥

विवदन्ते तच्चास्माभिर्ब्रह्मणो नाभ्युपेयते आकाशादिपदवत्कश्चित्प्र-
योगोपाधिमादाय तदपि सम्भवत्येवेत्यभिप्रायः ॥ ३५ ॥ विचार-
विधिसम्भवोऽप्यस्तीत्याह—“ विचारस्येति ” द्वाभ्यां । विचा-
रस्य वेदान्ततात्पर्यनिश्चयादिफलकतया निष्प्रत्यूहनिष्प्रकारकब्र-
ह्मज्ञानार्थत्वोपपत्तेः आपातदर्शनस्य प्रतिबद्धत्वेनाज्ञानानिवर्त्तक-
त्वात् विचारशास्त्रस्या‘यातो ब्रह्मजिज्ञासे’त्यादिरूपस्य प्रारम्भो मुनेः
व्यासस्य सफलोऽभिमत इति द्वयोः समुदितोऽर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

शुद्धब्रह्मविषयाणामधिकरणानामप्यारम्भो नाऽनुपपन्नः विष-
यादिपञ्चकसम्भवादित्याह—“ व्यावृत्तेति ” । व्यावृत्ताकारे-
णाज्ञातो हि विषयः ब्रह्म च तथा भवत्येव विषयस्वरूपनिर्धारणा-
धीनं च प्रयोजनं न निर्धारणे सप्रकारकत्वमपेक्षते निष्प्रकारं व-
स्तुनि स्वरूपनिर्द्धारणत्वाव्याघातात् अद्वैताद्युपलक्षिताखण्डार्थज्ञा-
नं च निर्द्धारणं तदधीनं च प्रयोजनं मुक्तिरेव पूर्वपक्षसिद्धान्तौ च
कल्पितप्रकारालम्बिनौ संशयोऽपि कल्पितसमानधर्मधीजन्मैवेति
नानुपपत्तिः अत एव विषयादिपञ्चकं निर्विशेषे कथं स्यादिति
परास्तम् । उक्तरीत्योपपत्तेरिति त्रयाणां समुदितोर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

संशयोऽध्यस्तसामान्यधर्मधीजननो मतः ।

तस्मात्सम्यग्धिः सिद्धौ शास्त्रारम्भादिसम्भवः ॥ ४० ॥

स्वरूपस्य प्रमेयत्वादुद्देश्यन्त्वविधेयते ।

सत्यादिद्वारतो ज्ञानादसाधारणनिश्चयः ॥ ४१ ॥

लक्षणा शक्यसम्बन्धस्तात्पर्यानुपपत्तिः ।

बीजत्वान्नान्वयासिद्धेः प्रकृते सैव सम्मता ॥ ४२ ॥

॥ प्रतिकूलतर्कनिराकरणम् ॥

॥ ४० ॥ एकस्मिन्नापि कल्पितोद्देश्यविधेयभावसम्भवादप्राप्तविधे-
यमात्रपरत्वाद्वाक्यस्य नाखण्डार्थत्वव्याघात इत्याह—“ असाधा-
रणेति ” । असाधारणस्वरूपस्य प्रमेयतया विधेयत्वात्सत्यत्वा-
दिद्वारकस्वरूपज्ञानेनासाधारणज्ञापनपर्यवसानात् द्वारफलाभ्या-
मप्राप्तप्रापणसम्भवात् तथा चोद्देश्यता विधेयता च स्वरूपमात्रप-
र्यवसन्नैवेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

नन्वेवं सत्यादिपदानां लक्षणा न स्यात् अशक्यासदृशान्वयप्र-
तियोग्युपस्थितिरूपायास्तस्या असम्भवात्तद्वीजस्यान्वयानुपपत्ते-
श्चात्राभावादित्याशङ्क्याह—“ लक्षणेति ” । वृत्त्या हि पदार्थो-
पस्थितिर्न तु सैव वृत्तिरतो नोक्तरूपा लक्षणा किं तु शक्यसम्बन्धः
स च प्रकृतेऽप्यस्त्येव उपस्थितिरूपत्वेऽपि लक्षणायास्तात्पर्यानुकू-
लोपस्थितिरेव सा नोक्तोपस्थितिरूपा अतात्पर्यविषयताद्वगुपस्थितौ
गतत्वात् नाऽपि बीजानुपपत्तिस्तात्पर्यानुपपत्तेरेव बीजत्वादित्या-
ह—“ तात्पर्येति ” । तात्पर्यानुपपत्तिः षष्ठ्यर्थे तस्मात् नान्वया-
सिद्धेरेव बीजत्वं प्रकृते तात्पर्यानुपपत्तिरेव बीजत्वेन संमतेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

वाच्यार्थभेदात्सत्यादिगिरां पर्यायता न हि ।

आदायाध्यस्तधर्मत्वं ब्रह्मव्यक्तिपरत्वतः ॥ ४३ ॥

त्रिकालाबाध्यताद्यैश्चानृतत्वादेरपोहनात् ।

व्यावर्तकत्वं प्रत्येकं सत्यादीनां गिरां भवेत् ॥ ४४ ॥

न पदान्तरवैयर्थ्यं स्वरूपैक्यपरत्वतः ।

व्यावृत्तिभेदबोधित्वात्प्रामाणिकतया तथा ॥ ४५ ॥

स(१)त्तादीनां तु जातीनां व्यक्तितादात्म्यकारणात् ।

सत्यादिपदानां पर्यायतापत्तिरनिरस्यति—“ वाच्यार्थभेदा-
दिति ” । सत्यत्वं ह्यस्मन्मते त्रिकालाबाध्यत्वं परमते कुम्भादि-
साधारणी परजातिः सत्यपदप्रवृत्तिनिमित्तं ज्ञानानन्दपदयोरपि
अस्मन्मते अन्तःकरणवृत्त्युपधानलब्धभेदचिदानन्दविशेषानुगते ज्ञान-
नत्वानन्दत्वे परमते तु स्वभावलब्धभेदज्ञानानन्दनिष्ठे अपरजाती
प्रवृत्तिनिमित्ते तथा च लक्ष्यार्थाभेदेऽपि न पर्यायताशङ्का । ननु कु-
म्भाद्यनुगतसत्तायां ब्रह्मलक्षणत्वायोगः मिथ्यासत्यानुगतसामा-
न्याभावात् तथा चानृताद् व्यावृत्त्यसिद्धेः त्रिकालाबाध्यत्वं ब्रह्मणि
श्रौतमिति त्वन्मतहानापतेश्चेदित्याशङ्क्यते—“ आदायेति ” ।

ब्रह्मणः सर्वाधिष्ठानतया तद्रूपसत्तायाः सर्वानुस्यूतत्वेन जातित्व-
व्यपदेशात् कल्पितधर्मत्वमादाय ब्रह्मव्यक्तिकत्वाच्च सत्त्वं त्रिका-
लाबाध्यत्वमेवेति न तस्य श्रौतत्वहानिः तस्यानृतं प्रत्यधिष्ठानत्वेऽपि
अनृताश्रितत्वाभावेन तद्यावर्तकत्वसम्भवात् आनन्दत्वादिकल्पि-
तजातिसाहित्येन लक्षणाक्तिः परीत्येति तात्पर्यार्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥
स्वरूपमात्रपरत्वेऽपि न पदान्तरवैयर्थ्यं व्यावृत्तिभेदबोधनेन पदस-
मुदायात्मकस्य वाक्यस्य प्रामाणिकत्वेन च साफल्यमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

नन्वेवं निर्द्धर्मकत्वव्याकोपः व्यावहारिकस्य धर्मस्य सत्त्वेऽपि

लक्ष्यव्यक्तिरपि ब्रह्म सत्तादि न जहाति नः ॥ ४६ ॥

तात्पर्याविषयत्वेन धर्मा वेदप्रकाशिताः ।

अतात्त्विका यतो वेदप्रामाण्यं तात्त्विके मतं ॥ ४७ ॥

सत्यमिथ्यात्वभेदोऽपि लोकेऽवान्तरभेदतः ।

वस्तुमात्रपरत्वेऽपि बाधकत्वं श्रुतेर्मतं ॥ ४८ ॥

दोषाप्रयुक्तभानत्वं सत्यत्वे हेतुतां भजेत् ।

स्वसमानसताकधर्मविरहेण तदुपपत्तेरित्यभिप्रेत्य कल्पतरुकृद्वचनमुदाहरति—“ सत्तादीना ” मिति । गौर्नित्यो गौरनित्य इत्युभयत्राप्येकदेशान्वयार्थं लक्षणाऽभ्युपगमेपि जातिव्यक्त्योरुभयोरपि तार्किकैर्गोपदार्थत्वाभ्युपगमाच्चेति भावः ॥ ४६ ॥ नन्वौपनिषदे पुरुषे धर्मा न प्रत्यक्षेण प्राप्ताः किं तु तत्त्वावेदकेन वेदेन तथा च कथं व्यावहारिका इति चेन्नेत्याह—“ तात्पर्येति ” । वेदादापाततः प्रतीतानामपि वेदतात्पर्यविषयत्वाभावादतात्त्विकत्वोपपत्तेः तात्पर्यविषये हि वेदस्य प्रामाण्यं यत्र च तस्य प्रामाण्यं तदेव तात्त्विकमिति नियम इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ वेदतात्पर्याविषयत्वेनातात्त्विकत्वे स्थिते तत्त्वावेदकवाध्यत्वव्यावहारिकावेदकवाध्यत्वाभ्यां व्यावहारिकप्रातिभासिकव्यवस्थोपपत्तेः न च तत्त्वावेदकस्य विशेष्यमात्रपरत्वान्न बाधकत्वं विशेषणबुद्धिद्वारकत्वेन तन्मात्रपरस्याऽपि बाधकत्वसम्भवात् विशेषणेऽप्यवान्तरतात्पर्याभ्युपगमाद्वेति हृदि निधयाह—“ सत्येति ” ॥ ४८ ॥

॥ सत्यादिपदानां लक्षणयाऽखण्डार्थपरत्वे ऽनुपपत्तिनिरासः ॥

ननु व्यावृत्तयः सत्या मिथ्या वा नाद्यः व्यावर्तकानामपि सत्यत्वापत्तेः व्यावहारिकाणां पारमार्थिकव्यावृत्तसाधकत्वात् नान्त्यः शुक्तेः शुक्तितो व्यावृत्तेर्मिथ्यात्वे शुक्तित्वस्य शुक्तिसमसत्ताकत्व-

बोध्यबोधकयोस्तुल्यसत्ताकत्वं न तां व्रजेत् ॥ ४९ ॥

व्यावृत्तिसमसत्ताकं नैव व्यावृत्तिबोधकं ।

स्वप्नस्त्रियाः स्वजानन्दापेक्षयापि सुखान्तरे ॥ ५० ॥

व्यावृत्तिबुद्धिहेतुत्वं हेतोर्व्यावर्तकत्वतः ।

व्यावृत्तिस्तात्त्विकी सा ते मन्मते व्यावहारिकी ॥ ५१ ॥

ब्रह्माभिन्नतया साऽस्तु सत्या मिथ्या न वा क्षतिः ।

चदनृतव्यावृत्तेर्ब्रह्मणि मिथ्यात्वेऽनृतत्वस्य ब्रह्मसमसत्ताकत्वापत्ते-
रिति चेदुभयथाऽप्यदोषान्मैवमित्याह—“ दोषेति ” । व्यावृत्ते-
र्ब्रह्माभिन्नतया पारमार्थिकत्वेऽपि व्यावर्तकं पारमार्थिकमिति कुतः
न हि यत्पारमार्थिकबोधकं तत्पारमार्थिकमिति नियमोऽस्ति बोध्य-
बोधकयोः समसत्ताकत्वस्य पदतदर्थदौ व्यभिचारेण प्रागेव नि-
रस्तत्वात् दोषाप्रयुक्तभानत्वस्य सत्यत्वप्रयोजकत्वात् नाऽपि व्या-
वृत्तिबोधकं व्यावृत्तिसमसत्ताकमिति नियमः स्वप्नाङ्गनादेरपि स्व-
जन्यसुखापेक्षया सुखान्तरव्यावृत्तिबुद्धिजनकत्वात् कारणस्य का-
र्यव्यावर्तकत्वात् सा च व्यावृत्तिस्तव मते पारमार्थिक्येव मम तु
मते व्यावहारिकी सर्वथाऽपि प्रातिभासिकव्यावर्तकापेक्षयाऽधि-
कसत्ताकैवेति त्रयाणां योजना ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ नन्वेवं सत्य-
त्वज्ञानत्वादिधर्माणामपि व्यावृत्तिवद्ब्रह्माभिन्नतया पारमार्थिक-
त्वमस्त्विति शङ्कामिष्टापत्त्या परिहरति—“ ब्रह्मेति ” । तदेवं
व्यावृत्तेः सत्यत्वे न कोऽपि दोषः । व्यावृत्तेर्मिथ्यात्वपक्षेऽपि नानृ-
तत्वस्य ब्रह्मसमसत्ताकत्वापत्तिः एकबाधकबाध्यत्वस्याभयत्रापि तु-
ल्यत्वात् व्यावृत्तिबाधकाबाध्यस्यैव प्रतियोगिनो व्यावृत्यधिकसत्ता-
कत्वं न त्वेकबाधकबाध्यस्यापीत्यर्थः । स्थूलारुन्धतीन्यायेन पूर्वपू-
र्वभ्रमनिवृत्तये कार्त्तपानकोपदेशस्य पञ्चकोशस्थले दर्शनाच्चेत्याह—

उपायो बोधसिद्धौ स्यात्सर्वभ्रान्तिनिवृत्तये ॥ ५२ ॥

सत्ये ब्रह्मणि सत्यादिशब्दा व्यावृत्तिद्वारतः ।

पर्यवस्यन्ति तात्पर्यं श्रुतीनां ब्रह्मणि ध्रुवं ॥ ५३ ॥

ब्रह्मबोधोपयोगित्वं सत्यादेर्भावरूपतः ।

अस्थूलत्वादिशब्दानामभावद्वारतो हि तत् ॥ ५४ ॥

वादिनां कुमतप्राप्तातिव्याप्तिविनिवृत्तये ।

सत्यज्ञानादिशब्दानां स्यादपेक्षा समुच्चये ॥ ५५ ॥

“ उपाय ” इति ॥ ५२ ॥

तथा च मीमांसकमते अनृतस्याप्यर्थवाक्यस्य सत्ये प्राशस्त्य इव मिथ्याभूतानामपि व्यावृत्तीनां सत्ये ब्रह्मणि द्वारत्वेन बोधने युक्तमित्यभिप्रेत्याह—“ सत्ये ” इति ॥ ५३ ॥ प्रधानस्य ब्रह्मणः प्रतिपत्त्युपयोगिनामानन्दादीनां भावरूपाणां मा(१)नन्दादयः प्रधानस्येत्यनेन स्थूलत्वादीनामभावरूपाणां मक्ष(२)रधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसद्वत्तदुक्तिमित्यनेन च सूत्रेण निर्गुणब्रह्मप्रतिपत्तावेव सर्वशाखासूपसंहारस्य प्रतिपादितत्वेन द्वारसमुच्चयस्यैवेष्ट्वमित्यभिप्रेत्याह—“ ब्रह्मबोधेति ” “ हीति ” । श्रुतिसूत्रप्रसिद्धं तत् ब्रह्मबोधोपयोगित्वमित्यर्थः ॥ ५४ ॥ ननु सगुणे ब्रह्मण्युपासनार्थं भवतु शाखान्तरीयगुणोपसंहारो निर्गुणब्रह्मप्रमितौ तु किं शाखान्तरीयगुणोपसंहारेण सत्यादिपदानां प्रत्येकं लक्षकत्वेन लक्ष्यब्रह्मबोधने प्रत्येकमेव समर्थत्वात् सत्यत्वादेश्च प्रत्येकं लक्षणत्वात् न हि प्रकृष्टत्वादिकमिव सत्यत्वादिकमतिव्याप्तमित्याशङ्क्य प्रकृष्टप्रकाशयोरिव सत्यादिपदानामपि कुमतप्राप्तातिव्याप्तिविन्यर्थे समुच्चयापेक्षणादित्यभिप्रेत्याह—“ वादिनामिति ” ॥ ५५ ॥

सत्येनानृतव्यावृत्तब्रह्मबोधनमन्तरा ।

ब्रह्म विज्ञानमानन्दं न सिद्धेच्छून्यतः पृथक् ॥ ५६ ॥

एवमेकैकशब्दस्याभावेऽतिव्याप्तिर्कणं ।

व्यावृत्तिस्त्वार्थिकी ज्ञेया न शाब्दी द्वारभावतः ॥ ५७ ॥

लक्ष्यार्थभेदाभावेऽपि व्यवच्छेद्यविभेदतः ।

विज्ञानानन्तपदयोः पर्यायव्यर्थते न हि ॥ ५८ ॥

एवं समाहितं सम्यक्पदे स्वीकृत्य लक्षणां ।

के चित्तु लक्षणां वाक्ये प्राहुर्नैव पदे तु सा ॥ ५९ ॥

यथा घोषो गभीरायां नद्यामित्यत्र च द्वयोः ।

तत्प्रकारमाह— “ सत्येनेति ” ॥ ५६ ॥

एतत्प्रकारमन्यत्राऽप्यति दिशति—“ एव मिति ” । तथा च सत्यत्वादिकमनृतादिव्यावृत्तिद्वारा शून्यवादादिव्यावृत्तब्रह्म-सिद्धेरुपाय इति भावः । ननु व्यावृत्तिः किं ब्रह्मविशेषणत्वेन बो-ध्या स्वतन्त्रा वा आद्ये सखण्डार्थत्वं द्वितीये ब्रह्मजिज्ञासुं प्रति त-दुपदेशोऽसङ्गत इत्याशङ्क्य व्यावृत्तिर्यद्यपि विशेषणतयैवार्थिकबोधे भासते तथाऽपि न शाब्दबोधे सखण्डार्थत्वं ‘यश्चार्थादर्थो न स चोदनार्थ’ इति न्यायाऽन्मानान्तरादपोहस्तु न शाब्दस्तेन स स्मृत’ इति वार्त्तिकोक्तेश्चेत्यभिप्रेत्याह—“ व्यावृत्तिरिति ” ॥ ५७ ॥

तत्रानन्दबोधाचार्यसंमतिमाह— “ लक्ष्यार्थेति ” ॥ ५८ ॥ उ-

क्तमनूय लक्षणायां पक्षान्तरमाह—“ एवमिति ” ॥ ५९ ॥ त-

त्प्रकारं प्रदर्शयति—“ यथेति ” । यथा गभीरायां नद्यां घोष

गभीरनद्योरन्योन्यमन्वयज्ञानतः परः ॥ ६० ॥

विशिष्टार्थैकसम्बन्धि तीरं वस्त्वेव लक्ष्यते ।

तथैव प्रकृतेऽन्योन्यविशिष्टार्थधियः परं ॥ ६१ ॥

तत्सम्बन्धि परं ब्रह्माखण्डं वस्त्वेव लक्ष्यते ।

एकस्मिन्ब्रह्मणि द्वारीभूताया अपि तद्धियः ॥ ६२ ॥

मिलित्वा जननाच्छब्दैर्लक्षणातोऽप्यखण्डधीः ।

तात्पर्यज्ञापकाभावात्प्रत्येकं न पृथक्पदे ॥ ६३ ॥

लक्षणा समुदाये स्यात्तस्माद्वाक्येऽपि लक्षणा ।

एवं पदार्थे तात्पर्यान्वयासिद्धिकृता पदे ॥ ६४ ॥

लक्षणा तद्वद्वयासिद्ध्या वाक्यार्थे वाक्य इष्यते ।

इत्यत्र गभीरनद्योः परस्परमन्वयबोधानन्तरं विशिष्टार्थसम्बन्धि तीरं लक्ष्यते तथा प्रकृते परस्परविशिष्टार्थबोधानन्तरं तत्सम्बन्ध्य-
खण्डं लक्ष्यते तथा च न वैयर्थ्यं न च तत्राऽपि प्रत्येकं लक्षणा तथा
सति गभीरतीरनदीतीरादिलाभेन विशिष्टतीरबुद्धिर्न स्यात् । न
च तत्र गभीरनदीपदयोरिवेह सत्यादिपदानां परस्परमन्वयबोध-
कत्वं त्वन्मते नास्तीति वाच्यम् । एकस्मिन्ब्रह्मणि द्वारीभूतस्य प-
रस्परार्थान्वयबोधस्य सत्यादिपदैर्मिलित्वा जननात् उत्तरकालं ल-
क्षणयाऽखण्डबोधस्याभ्युपगमादिति सार्द्धद्वयतात्पर्यार्थः ॥ ६० ॥
॥ ६१ ॥ ६२ ॥ तथा च समुदाये एव लक्षणा न प्रत्येकं तात्पर्यं ज्ञा-
पकाभावादित्याह—“ तात्पर्येति ” ॥ ६३ ॥ पदार्थे तात्पर्यान्व-
यानुपपत्तिभ्यां लक्षणा पदे वाक्यार्थे तद्वद्वयानुपपत्त्या वाक्ये इत्यु-
भयत्र फलितमाह—“ एव ” मिति ॥ ६४ ॥

॥ वाक्ये लक्षणोपपत्तिः ॥

ननु सर्वपदानां लक्षकत्वे वाक्यार्थानुभवो न स्यात्लाक्षणिक-

वाक्यं लाक्षणिकत्वेऽपि भवेदेवानुभावकम् ।

अज्ञातज्ञापकत्वाच्च वेदान्ता अनुभावकाः ॥ ६५ ॥

एवं च तत्त्वमस्यादिमहावाक्यानुमानकम् ।

निर्दोषं सोऽयमित्यादिदृष्टान्तोऽत्रानुकूलकृत् ॥ ६६ ॥

तत्र तद्देशकालादिविशेषणविवर्जनात् ।

विशेष्यमात्रमेकं हि बोध्यतेऽखण्डितार्थकम् ॥ ६७ ॥

प्रत्यभिज्ञा पदार्थासंभेदभ्रमनिवर्त्तिका ।

नाभिज्ञा स्यात्पदार्थैक्यविषयत्वेऽपि सा प्रमा ॥ ६८ ॥

स्याननुभावकत्वादिति तत्राह—“ वाक्यमिति ” । एवं च पदशक्तेः पदार्थोपस्थितौ एवोपक्षयादुपस्थितानां च पदार्थानामन्वयानुभावकत्वात्सर्वपदलाक्षणिकत्वेऽपि न वेदान्तवाक्यानामन्वयानुभावकत्वानुपपत्तिरिति भावः ॥ ६५ ॥

॥ सत्याद्यवान्तरवाक्याखण्डार्थतोपपत्तिः ॥

एवं च तत्त्वमस्यादिमहावाक्यपक्षकानुमानमपि निर्दोषमित्याह—“ एवं चेति ” । न च सोऽयं देवदत्त इत्ययं दृष्टान्तः साध्यविकलः विशिष्टाभेदस्य बोधयितुमशक्यत्वादित्यत आह—“ सोयमिति ” ॥ ६६ ॥ उभयविशेषणपरित्यागे विशेष्यमात्रमभिज्ञं बोध्यते इति सिद्धमखण्डार्थत्वमित्याह—“ तत्वेति ” द्वाभ्यां । तत्तदन्तोपस्थितिद्वारकाभेदबोधस्यैव भेदभ्रमविरोधितया नान्यतरपदवैयर्थ्यं प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षस्याऽप्यभिज्ञाद्वयोपस्थितस्वरूपातिरिक्ताविषयत्वेऽप्युभयोपस्थितिद्वारकाभेदबोधनेन भेदभ्रमनिवर्त्तकत्वं तत्समानार्थं च वाक्यमेतदिति न विशिष्टपरमित्यर्थः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

एवं तत्त्वमसीत्यस्य सत्यादिपदवाक्यतः ।

प्रमेयैक्येऽपि भेदान्ध्यनाशकत्वेन मानता ॥ ६९ ॥

उ(१)पाधिभेदभिन्नोऽर्थो येनैकः प्रतिपाद्यते ।

तदपि स्यादखण्डार्थं महत्त्वं कुम्भखं यथा ॥ ७० ॥

तथा तत्त्वमसीत्येवमखण्डार्थावबोधकम् ।

उपाधिभेदभिन्नेऽर्थेऽप्यैक्यस्य प्रतिपादनात् ॥ ७१ ॥

सत्यज्ञानादिगीरेतत्संसर्गव्यतिरेकिणी ।

अर्थे प्रमाणं मानत्वान्नयनादिप्रमाणवत् ॥ ७२ ॥

मानं वेदान्तवाक्यानि निर्गुणाखण्डसाधनात् ।

निर्गुणत्वं च तस्योक्तं श्रुत्या युक्तिसहायया ॥ ७३ ॥

एवं तत्त्वमसीति वाक्यस्य सत्यादिवाक्यात्तत्पदवाक्य प्र-
मेयवैलक्षण्येऽपि धर्मिद्वयपरामर्शित्वेन भेदभ्रमनिवर्तकत्वात्
प्रामाण्यमित्याह—“ एवमिति ” ॥ ६९ ॥ कल्पतरुद्वचनं
तत्रोदाहरति—“ उपाधीति ” ॥ ७० ॥ प्रकृते फलितमाह—
“ तथेति ” ॥ ७१ ॥ चित्सुखाचार्योक्त्याऽपि तद्वद्वयति—“ एव ”
मिति । सत्यादिवाक्यमेतत्पदार्थसंसर्गव्यतिरिक्त एवार्थे प्रमाण-
मिति सावधारणं साध्यं विवक्षितं तेन संसर्गातिरिक्तसंसर्गिण्यपि
प्रामाण्याङ्गीकारान्न सिद्धसाधनमिति भावः ॥ ७२ ॥ फलितमुप
संहरति—“ मान ” मिति ॥ ७३ ॥

॥ तत्त्वमसीत्यादिमहावाक्याखण्डार्थत्वोपपत्तिः ॥

निर्गुणस्तावदात्माऽस्ति कैवल्यश्रुतिसद्विरा ।

उपास्त्यै सत्यकामाद्या गुणास्तत्र समर्पिताः ॥ ७४ ॥

अन्यशेषतया तेषां तत्परत्वं न तच्छ्रुतेः ।

निर्गुणप्रकृतस्थाया अद्वितीयपरत्वतः ॥ ७५ ॥

तत्परत्वेन सत्त्वैक्यबोधिनोः श्रुतिवाक्ययोः ।

प्राबल्यान्न निषेध्यत्त्वमसद्भेदादिबोधिभिः ॥ ७६ ॥

न ब्रह्मण्यनुमानं वा सद्धर्मादिप्रमापकम् ।

सिद्धसाधनदोषेण दूषितत्वान्निरर्थकम् ॥ ७७ ॥

कैवल्यश्रुत्या तावदात्मा निर्गुण इत्याह—“ निर्गुण ” इति ।
ननु ‘बृहन्तोऽस्य धर्मा’ इति श्रुत्या, ब्रह्म धर्मवत् पदार्थत्वादित्याद्यनु-
मानैश्च, स्वसमानसत्ताकधर्मवद्ब्रह्मेति चेन्नैवं न तावत् श्रुत्या सगु-
णत्वसिद्धिः सगुणप्रकरणस्थाया उपास्तिविधिविषयविशेषणसमर्प-
कत्वेन तत्परत्वाभावात्, न चापूर्वत्वात् सत्यकामादौ विशेषणे
तात्पर्ये अपूर्वत्वेऽप्यन्यशेषस्य अतत्परत्वदर्शनात्, निर्गुणप्रकरण-
स्थायास्तु अद्वितीयब्रह्मप्रतिपत्त्यनुकूलनिषेधापेक्षितविषयसमर्पकत-
या अन्यथासिद्धेरिति द्वयोरर्थः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ असद्वाक्यभेदवा-
क्ययोस्तु न ब्रह्मसत्त्वैक्यनिषेधकता सत्त्वैक्यबोधकयोरेव तत्पर-
त्वेन प्राबल्यादित्याह—“ तत्परत्वेनेति ” ॥ ७६ ॥ ब्रह्म ध-
र्मिसत्तासमानसत्ताकधर्मवत्पदार्थत्वाद्भाववद्वा घटवदित्याद्यनुमा-
नमपि न ब्रह्मणि तात्त्विकधर्मतासाधनायालमित्याह—“ नेति ”
धर्मिपदस्य यत्किंचिद्धर्मिपरत्वे समसत्ताककल्पितधर्मत्वेन सिद्ध-
साधनं ब्रह्मपरत्वे साध्याप्रसिद्धिः घटादिधर्मे ब्रह्मसमानसत्ताक-
त्वादेरप्रसिद्धेरित्यादिदूषणग्रस्तत्वान्नानुमानं तत्र प्रमाणमित्यर्थः ७७

ईश्वरस्तु सदावाप्तसमस्तशुभसद्गुणः ।

स्वीकृतोऽस्माभिरप्यत्र मायावित्वेन कालतः ॥ ७८ ॥

न निर्द्धर्मकतायां स्यात्कालसम्बन्ध आत्मनि ।

हेत्वसिद्धेर्न शुद्धस्य पक्षीकरणसम्भवः ॥ ७९ ॥

आनन्दादेस्तु नित्यत्वात्तत्प्रेप्सायाश्च तत्र च ।

सामर्थ्यस्य त्वया वक्तुमशक्यत्वान्न साधनम् ॥ ८० ॥

सद्धर्मकानुमाने ते सर्वत्रैवास्ति दूषणम् ।

न ब्रह्मसमसत्ताकधर्मे मानं त्वानुमा ॥ ८१ ॥

अपरब्रह्मविषया श्रुतिर्निर्द्धर्मकश्रुतेः ।

ईश्वरः सदाऽवाप्तसमस्तकल्याणगुणः सदा प्रेप्सुत्वे सति तत्र शक्तत्वात् यो यदा यत्प्रेप्सुर्यत्र शक्तः स तदा तद्वान् यथा चैत्रः ईश्वरः सदा त्यक्तसमस्तदोषः सदा तज्जिहासुत्वे सति तत्त्यागे शक्तत्वात् यश्चैवं स तथैव यथा चैत्रः इत्याशङ्क्य परि हरति— “ ईश्वर इति ” । ईश्वरः सदाऽवाप्तसमस्तकल्याणगुणः इत्यत्र कालं व्याप्य आप्तगुणत्वस्यास्माभिरप्यङ्गीकारात् न हि निर्द्धर्मिकतायां सत्यां कालसम्बन्धोऽस्ति किं च शुद्धस्य पक्षीकरणे हेत्वसिद्धिः उपहितस्य पक्षीकरणे अर्थान्तरं स्वाभिन्नाप्तसमस्तकल्याणगुणत्वेन सधर्मकत्वायोगाच्च सिद्धसाधनाच्च कल्याणगुणानामानन्दादीनां नित्यत्वेन तत्प्रेप्सायास्तत्र सामर्थ्यस्य च त्वयाऽपि वक्तुमशक्यत्वाच्च सदा त्यक्तसमस्तदोषत्वे साध्ये चरमवृत्तिपर्यन्तं तत्त्यागं सामर्थ्याभावेन हेत्वसिद्धेः यदा तु तत्सामर्थ्यं तदा त्यक्तदोषत्वमिष्टमेवेत्यादिदोषदुष्टत्वात्त्वदुक्तानुमानं न सङ्गच्छते तस्मान्नानुमानं ब्रह्मसमसत्ताकधर्मे प्रमाणमिति च योजना ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥

॥ ब्रह्मणि तात्त्विकधर्मसाधकानुमानानामाभासत्त्वप्रदर्शनम् ॥

सगुणश्रुतिव्यवस्थामाह—“ परेति ” । ननु सगुणातिरि-

अविरोधितयोपास्त्यै गुणानां स्यात्समर्पिका ॥ ८२ ॥

नि(१)र्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वराः ।

ये मन्दास्तेऽनु कंप्यन्ते सविशेषनिरूपणैः ॥ ८३ ॥

वशी(२)कृते मनस्येषां सगुणब्रह्मशीलनात् ।

तदेवाविर्भवेत्साक्षादपेतोपाधिकल्पनम् ॥ ८४ ॥

सदेवासीदसद्वेति श्रुती कारणकार्ययोः ।

विषयीकुरुतः सत्वासत्वे न ब्रह्मतत्परे ॥ ८५ ॥

शून्यत्वस्यापुमर्थत्वादानन्दावाप्तिरिष्यते ।

मुक्तिस्तस्मादसन्नेवेत्यादिश्रुतिरतत्परा ॥ ८६ ॥

क्तस्य परब्रह्मणोऽद्याप्यसिद्धिः त्वत्पक्षे तात्त्विकगुणवद्यत्तन्तरस्या-
भावार्त्तिकविषयत्वं च सगुणश्रुतेरिति चेत्तत्राह—“ निर्द्धर्मक-

श्रुतेरिति ” । तात्त्विकत्वपर्यंतस्य सगुणश्रुत्या अविषयीकरणा-

न्निर्द्धर्मकत्वश्रुत्या शुद्धब्रह्मसिद्धेरित्याशयः ॥ ८२ ॥ तत्र कल्पतरु-

कृद्भवनद्वयमुदाहरति—“ निर्विशेषमिति ” ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

ननु ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीदसद्वा इदमग्र आसीदिति’श्रुती

अपि परापरब्रह्मविषये स्यातामिति नेत्याह—“ सदेवेति ” ।

तत्रेदमिति प्रपञ्चस्य प्रकृतत्वेन ब्रह्मपरत्वस्य वक्तुमशक्यतया प्रप-

ञ्चस्यैव पूर्वं कारणात्मना सत्त्वं कार्यात्मना असत्त्वं विषयीकुरुत

इत्यर्थः ॥ ८५ ॥ नन्वेवं ‘अ(३)सन्नेव स भवति । असद्ब्रह्मेति वेद चे’-

ऽदिति श्रुतिरपि नासत्त्वसिद्ध्यर्था किं तु शून्यतापत्तिरूपपरममो-

क्षपरेति स्यादिति चेन्नेत्याह—“ शून्यत्वस्येति ” ॥ ८६ ॥

(१) कल्पतरी १ । १ । १५ ।

(२) कल्पतरी १ । १ । १५ ।

(३) तै० १ । ६ । १

ज्ञानादीनां स्वरूपत्वाद् गुणत्वासिद्धिरेव हि ।
 तत्स्वरूपातिरिक्तानामाबोधं नित्यता मता ॥ ८७ ॥
 औपाधिकगुणोक्त्याऽपि श्रुतिः प्रामाण्यमश्नुते ।
 मायाविदर्शिता मायानुवादिन्यो गिरो यथा ॥ ८८ ॥
 स्वाभाविकीति वाक्यं तु लोके योग्यर्जिताद् गुणात् ।
 पृथक्कोक्त्या न चिद्धातौ स्वाभाविकगुणान्जगौ ॥ ८९ ॥

ननु 'ज्ञानं नित्यं क्रिया नित्या बलं नित्यं परात्मन' 'एष
 नित्यो महिमा ब्राह्मणस्ये'त्यादि श्रुत्या ब्रह्मज्ञानादीनां नित्यत्वप्रति-
 पादनात्सगुणत्वमित्यत आह—“ ज्ञानादीना ” मिति । ज्ञाना-
 दीनां स्वरूपतया गुणत्वासिद्धिः स्वरूपातिरिक्तानां तु चरमसाक्षा-
 त्कारपर्यन्तस्थायितया नित्यत्वोपचारात् 'अपामसोमममृता अ-
 भूमे'त्यादौ अमृतशब्दस्य 'आभूतसप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यत'
 इति पौराणिकोक्त्यामृतत्वपरत्ववदिति तात्पर्यार्थः ॥ ८७ ॥ नन्वौपाधि-
 कत्वस्य सोपाधिकाध्यस्तरूपत्वे श्रुत्यप्रामाण्यापत्तिः सत्यत्वश्रुति-
 विरोधश्च अन्तःकरणादिरूपोपाधिसृष्टेः प्रागेव ईक्षितृत्वादिश्रुते-
 रूपाध्यसम्भवश्चेत्याशङ्क्य मायाविदर्शितमायानुवादिवाक्यवत्स्वतो
 भ्रमजनकत्वाभावेन अप्रामाण्यानापत्तेः सत्यत्वश्रुतिस्त्वन्यथैव सि-
 द्धा सृष्टेः पूर्वमन्तःकरणाभावेऽप्यविद्याया उपाधेः सत्वान्मैवमि-
 त्यभिप्रत्याह—“ औपाधिकेति ” ॥ ८८ ॥ ननु गुणानामौपाधिकत्वे-
 'स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे'त्यनेन विरोधः स्यादित्याशङ्क्याह—
 “ स्वाभाविकीति ” । अस्मदादाविव भौतिकोपाधिकत्वाभा-
 वेन योगिष्विव योगार्जितत्वाभावेन स्वाभाविकत्वोक्तेः । न च स-
 ङ्कोचाभावः निर्गुणवाक्यस्यैव सङ्कोचकत्वादित्यर्थः ॥ ८९ ॥ नन्वेवं

सत्त्यंतत्वमसीत्यादी ब्रह्मसत्त्वैक्यतत्परे ।

सत्त्वैक्ये तात्त्विके ब्रूतः श्रुती प्रामाण्यनिश्चयात् ॥ ९० ॥

न पूर्वतन्त्रवच्चात्र व्यवस्था श्रुतिवाक्ययोः ।

तत्र प्रामाण्यहेतुत्वं समकक्षतया मतम् ॥ ९१ ॥

इह त्वेकतरस्याऽस्तिप्राबल्यं तत्परत्वतः ।

इतरस्य तु दौर्बल्यमिति वैषम्यमेतयोः ॥ ९२ ॥

‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ ‘तत्त्वमसी’त्यादिश्रुत्युक्तब्रह्मसत्त्वैक्यादिकमपि तात्त्विकं न स्यादिति चेन्मैवमित्याह—“ सत्यमिति ” ।

निर्गुणश्रुतिविरोधस्यात्र तत्रेवाभावादिति भावः ॥ ९० ॥

ननु श्रुत्योर्विरोधे नैकस्यातात्त्विकविषयत्वं शास्त्रविरोधे सङ्कोचविकल्पादिना उभयप्रामाण्यस्य पूर्वतन्त्रे व्याकरणे च निर्णीतत्वात् तथा हि दशमाध्यायस्यप्राप्तवाधे प्रकृतिवत्कुर्यादित्यादिरूपकलृप्तस्य चोदकस्य कृष्णलादाववघातवर्जमित्यादिरूपः सङ्कोच एव एवं तार्तीयोऽपि अप्राप्तवाधे ‘गार्हपत्य’मिति द्वितीयाश्रुत्यनुसारेणोद्देश्ययुक्तमन्त्रलिङ्गस्य गार्हपत्ये गौणत्वादिकमेव, व्याकरणेऽपि परेण पूर्वस्य नित्येनानित्यस्येत्यादिबाध उक्तस्तत्रापि सङ्कोच एव तथा चोक्तं ‘को हि मीमांसको ब्रूयाद्विरोधे शास्त्रयोर्मिथः । एकं प्रमाणमितरत्त्वं प्रमाणं भवेदित्याशङ्क्य निरस्यति—“ नेति ” ।

तत्र शास्त्रयोः प्रामाण्ये समानकक्षतया एकतरस्यात्यन्तिकबाधायोगात्सङ्कोचेन विकल्पेन वा पाक्षिकं प्रामाण्यमाश्रितं इह त्वेकतरस्य तत्परतया प्रबलत्वात् इतरस्य चानत्परत्वेन दुर्बलतया वैषम्यात्पूर्वतन्त्रांतरतन्त्रयोर्महद्वैषम्यमिति द्वयोर्योजना ॥ ९१ ॥ ९२ ॥

॥ पूर्वोत्तरतन्त्रयोर्वैषम्यकथनम् ॥

विकारशब्दान्नेत्यादिसूत्ररीत्याऽपि नात्र सा ।

व्यवस्था यत एकस्मिंस्तात्पर्यं श्रुतिसद्गिराम् ॥ ९३ ॥

न नत्कासेडितीवात्र शब्दशास्त्रव्यवस्थया ।

ननु अत्रापि 'विका(१)रशब्दान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् 'गौण्य(२)सम्भवा'दित्यादौ शास्त्रयोर्विरोधे तात्त्विकार्थान्तरपरतोक्ता नत्वारोपितार्थना अन्यथेक्षत्याद्यधिकरणे सिद्धान्तसाधकानामी-
क्षणादीनां साङ्ख्याद्यभिमतप्रधानादावारोपसम्भवेन प्रधाननिरा-
करणादि न सिद्ध्यदित्याशङ्क्य विकारशब्दादित्यादौ न विरोधेन
तात्त्विकार्थान्तरपरत्वमर्थः किं तु स्वप्रधाने ब्रह्मणि अवयवत्वास-
म्भवेन पुच्छपदमुपचरितमित्यर्थः गौण्यसम्भवादिति पूर्वपक्षसूत्रेऽपि
'आत्मन आकाशः सम्भूत' इति श्रुतिस्तु गौणी आकाशोत्पत्तिः
कारणासम्भवादित्यर्थः न तु तात्त्विकार्थान्तरविषयत्वं उपदेशभे-
दादित्यादौदिवि दिव इति सप्तमीपञ्चमीश्यामाधारत्वावधित्वयोः
प्रतीतेरुपदेशभेदेन न पूर्वनिर्दिष्टब्रह्मणः प्रत्यभिज्ञानमस्तीति प्राप्ते ए-
कस्मिन्नपि श्येने वृक्षाग्रे शेनः वृक्षाग्रात् श्येन इति निर्देशदर्शनात्
एकस्मिन्नेव ब्रह्मणि उभयरूपाविरोधइत्यर्थः न तु तात्त्विकार्थान्तर-
परत्वं च तथा च चेतन एवेक्षितृत्वदर्शनाच्चेतने ब्रह्मणि आरोपो यु-
ज्यते नाचेतन इति न सिद्धान्तक्षतिरित्याशयेन समाधत्ते—
“ विकारेति ” ॥ ९३ ॥

ननु मृडमृदेत्यादेर्यथा नत्कासेडिति निषेधनिषेधत्वं तद्वत्सगु-
णवाक्यानामापि निर्गुणवाक्यबाधकत्वं किन्नस्यादिति चेन्नेत्याह—
“ न नेति ” । दृष्टान्ते पर्युदासाधिकरणन्यायेन मृडमृदेत्यायुक्त-
रत्त्वरहितसेट्काप्रत्ययकित्वनिषेधपरत्वेनैकवाक्यतायां वाक्यभे-
देन निषेधनिषेधकत्वाकल्पनात् न च प्रकृतंऽपि पर्युदासार्थत्वं नेति

पर्युदासोऽस्ति नेतीति श्रुत्या सर्वं निषिध्यते ॥ ९४ ॥
 द्वा सुपर्णेतिवेदार्थो बुद्धिजीवपरत्वतः ।
 न जीवब्रह्मणोर्भेदस्तथा पैंग्येऽपि वर्णनात् ॥ ९५ ॥
 आत्मैवेदमिति श्रौतं ब्रह्मसार्वत्म्यतत्परं ।
 वाक्यं तद्विश्वमिथ्यात्वे पर्यवस्यति सर्वथा ॥ ९६ ॥
 मिथ्यात्वब्रह्मसत्त्वात्मब्रह्मैक्यानां श्रुतेर्गिरा ।
 सिद्धत्वान्नाऽत्र कस्याऽपि सामर्थ्यं तन्निषेधने ॥ ९७ ॥
 अविद्यासिद्धसाक्षित्वाद्यनुवादेन निर्गुणे ।
 श्रुतीनामस्ति तात्पर्यं ताटस्थ्यद्वारतो मतम् ॥ ९८ ॥
 अन्यशेषतया नास्ति सार्वज्ञ्यादिनिवेदने ।

—

नेतीति वाप्सायाः प्रसक्तसर्वनिषेधकतया विशेषपरिशेषायोगेन पर्युदासस्याऽऽश्रयितुमशक्यत्वादित्यर्थः ॥ ९४ ॥ द्वा सुपर्णेति वाक्यस्य न भेदपरत्वमित्याह—“ द्वेति ” ॥ ९५ ॥ ‘स एवेदं सर्वं’मात्मैवेदं सर्वं’मित्यादेस्तात्पर्यमाह—“ आत्मेति ” ॥ ९६ ॥ विश्वमिथ्यात्वब्रह्मसत्त्वादीनां ज्ञाननिवर्त्यत्वादिनाऽऽक्षिप्तानां न केनाऽपि निषेद्धं सामर्थ्यमित्याह—“ मिथ्यात्वेति ” । सत्यस्य ज्ञानादनिवृत्तेः असत्यस्याधिष्ठानत्वायोगात् भेदे सार्वत्म्यायोगाच्चेत्यर्थः ॥ ९७ ॥ नन्वौपनिषदस्य ब्रह्मणः सार्वज्ञ्यादिकमनुमानादिसिद्धमित्याशङ्क्य विद्यासिद्धसाक्षित्वाद्यनुवादेन तटस्थलक्षणद्वारकब्रह्मपरतया गुणपरत्वाभावाद् गुणनिषेधतोकपपत्तेर्मेवमित्याह—“ अविद्येति ” ॥ ९८ ॥

तात्पर्यं वाक्यभेदः स्यादन्यथा श्रुतिमौलिषु ॥ ९९ ॥

‘यः सर्वज्ञ’ इति श्रुत्या ब्रह्मतत्त्वं निवेदितम् ।

तटस्थलक्षणद्वारा तात्पर्यान्नाप्युपासनम् ॥ १०० ॥

न च ज्ञाने विधिः शङ्क्योऽप्यग्रे तस्य निषेधनात् ।

आत्मप्रावण्यसिद्धौ तत्कथनं कुत्र चिन्मतम् ॥ १ ॥

अथ योऽन्यामिति श्रुत्या भेददर्शननिन्दया ।

नोपास्तिरुच्यते तत्र न सवेदेति निन्दनम् ॥ २ ॥

आनन्दाद्या इति न्यायेऽखण्डवाक्यार्थसिद्धये ।

वाच्यार्थस्योपसंहारान्नोपास्यत्वस्यसम्भवः ॥ ३ ॥

विपक्षे बाधकमाह—“अन्यथेति” ॥ ९९ ‘यः सर्वज्ञः स सर्ववि’दित्यादावुपासनाप्रकरणस्थत्वाभावेऽपि तटस्थलक्षणद्वारा ब्रह्म प्रतिपादने तात्पर्येण विशेषणे अतात्पर्यात् अन्यथा एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाविरोधापत्तिः स्यादित्याह—“यः सर्वज्ञ” इति ॥ १०० ॥ न च ज्ञाने विधिस्तस्य निराकरिष्यमाणत्वा न च विधि-श्रुत्यानर्थक्यं बाह्यविषयात्परावर्त्य चित्तस्य प्रत्यगात्मप्रवणतासम्पादकत्वादित्याह—“न चेति” ॥ १ ॥ ‘अथ योन्यां देवतामुपास्ते’ इत्यादेर्न स वेदेत्युत्तरवाक्यपर्यालोचनया भेददर्शननिन्दापरतयोपास्तिपरत्वशङ्कैव नास्तीत्याह—“अथेति” । ॥ २ ॥ ‘आनन्दादयः प्रधानस्येति’ सूत्रेण लक्ष्याखण्डवाक्यार्थसिद्ध्यर्थं वाच्यवाक्यार्थोपसंहारस्य क्रियमाणत्वेनोपास्यत्वानुपपत्तिरित्याह—“आनन्दाद्या” इति ॥ ३ ॥ व्यतिहारसूत्रे च

उपास्तिविषयत्वेऽपि तात्त्विकत्वं न चैक्यवत् ।

सत्यकामत्वमुख्यानां न वैक्यस्याऽप्यवस्तुता ॥ ४ ॥

विशिष्टविषयोपास्तिर्निर्विशेषे न सम्भवेत् ।

आनन्दादेरतो ब्रह्मरूपत्वादेव वस्तुता ॥ ५ ॥

भ्रमत्वं सगुणोपास्तेर्विशिष्टविषयत्वतः ।

न निर्गुणाद्युपास्तेस्तन्निर्विशेषास्पदत्वतः ॥ ६ ॥

‘तद्योऽहं सोऽसौऽयो सो सौऽह’ मित्युक्तस्य जीवे ईश्वराभेदध्यानस्येश्वरे वा जीवाभेदध्यानस्योपासनाप्रकरणपठितश्रुत्युक्तस्य जीवेश्वराभेदः सगुणोपासनरूपेणापि दृढीकर्तव्य इत्येवं परतया ऐक्यस्योपासनाविषयत्वेऽपि न सत्यकामत्वादिवदतात्त्विकत्वं न चैक्यवत्सत्यकामत्वादीनां तात्त्विकता वा अनुपासनाप्रकरणस्थतत्परवाक्यबोधितत्वाबोधितत्वाभ्यां विशेषादित्यभिप्रेत्याह—

“उपास्तीति” ॥ ४ ॥

नन्वानन्दादिवाक्यसत्यकामादिवाक्ययोर्मनान्तराविरोधे तदप्राप्तौ च उपासनाविध्यश्रवणे निर्गुणश्रुतिविरोधे च तुल्येऽपि आनन्दादयस्तात्त्विकाः सत्यकामत्वादयस्त्वतात्त्विका इति कथं व्यवस्थेति तत्राह—“विशिष्टेति” । आनन्दादीनां ब्रह्मरूपत्वेन निर्गुणश्रुतिविरोधाभावस्य व्यवस्थापकत्वमित्यर्थः ॥ ५ ॥ ननु सगुणोपास्तेर्भ्रमत्वे निर्गुणोपास्तेरपि भ्रमतया सम्यक्फलासिद्धिर्ब्रह्मासिद्धिश्च स्यादिति नेत्याह—“भ्रमत्वमिति” । स्वयं भ्रमोऽपि संवादी यथा सम्यक् फलप्रदः । ब्रह्मतत्त्वोपासनाऽपि तथा मुक्तिफलप्रदेत्युक्ते निर्गुणोपास्तेः सम्यक्फलप्रदत्वं नाऽपि ब्रह्मासिद्धिरुपास्तेर्भ्रमत्वेऽपि शब्दाज्जायमानस्य ज्ञानस्य प्रमात्वादित्यर्थः ॥ ६ ॥

विशेष्यांशस्य सत्वेऽपि न सत्यत्वं विशेषणे ।

अतः सगुणवाक्यं नो गुणानां वस्तुतापरम् ॥ ७ ॥

त्रिमात्रालम्बनोपाधिविशिष्टस्यैव वस्तुनः ।

ध्येयत्वोक्त्या न शुद्धे सा नेक्षतेः स्याद्विरोधिता ॥ ८ ॥

य आत्मा ध्वस्तपाप्मेति गुणाः सन्ति स्वरूपगाः ।

जिज्ञास्या न बहिर्भूताः सत्यकामादयो गुणाः ॥ ९ ॥

सगुणवाक्यस्य विशेष्यांशसत्यविषयत्वेऽपि विशेषणांशसत्यविषयत्वान्न गुणादितात्त्विकत्वपरत्वमित्याह—“विशेष्यांशस्येति” ॥ ७ ॥ नन्वीक्षतिकर्मेति सूत्रे ‘ईक्षतिध्यानयोरेकः कार्यकारणभूतयोः । अर्थ आत्सर्गिकं तत्त्वविषयत्वं नथेक्षते’रितिभामत्यां ‘परात्परं पुरि शयं पुरुषमीक्षते’ इतीक्षतिकर्मणः परब्रह्मण एव ‘परं पुरुषमभिध्यायीते’ति अभिध्यातव्यत्वेनोक्त्या तद्विरोध इत्याह—“ त्रिमात्रेति ” । त्रिमात्रोकारालम्बनोपाधिविशिष्टस्यैव ध्येयत्वोक्त्या शुद्धविषयत्वाभावेन विरोधाभावात् विशेष्यांशमादायेक्षतिसमानकर्मत्वोपपत्तिरित्यर्थः ॥ ८ ॥

ननु ‘यआत्मा अपहतपाप्मं’त्यारभ्य ‘सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य’ इति सत्यकामत्वादीनामपहतपाप्मत्वादिभिः सह जिज्ञास्यत्वश्रवणाज्ज्ञेयत्वमित्याशङ्क्यापहतपाप्मत्वादीनां स्वरूपतया जिज्ञासाकांटीप्रवेशेऽपि सत्यकामत्वादीनां स्वरूपबहिर्भावेन जिज्ञास्यत्वायोगात्तच्छब्देन तेषामपरामर्शात् यश्चित्रगुल्मवकर्णश्च तमानयेत्यादौ योग्यविशेषणस्यैव तच्छब्देन परामर्शदर्शनान्मैवमित्याह—“ अपहतेति ” । अस्वरूपत्वे तेषामप्यपरामर्शे विशेष्यांशमात्रपरामर्शः यश्चित्रगुर्वहुधनस्तमानयेत्यादिवदिति भावः ॥ ९ ॥ धर्माणामपि व्यावहारिकसत्यत्वोक्तेर्ब्रह्म-

व्यावहारिकसत्त्वं स्याद्धर्माणां न तु धर्मिणः ।

अधिष्ठानतया सत्त्वं पारमार्थिकमात्मनः ॥ १० ॥

पृथगात्मानमित्यादिश्रुतिर्योमामिति स्मृतिः ।

कैवल्यहेतुधीसिद्धौ सगुणोपासनं जगौ ॥ ११ ॥

निर्गुणज्ञानतो मुक्तिं तत्परत्वाज्जगौ श्रुतिः ।

सगुणागुणयोर्ज्ञाने महद्वैषम्यमिष्यते ॥ १२ ॥

णोऽपि सत्यत्वं तथाऽस्त्विति चेन्नत्याह—“ व्यावहारिकेति ” ।

‘सत्यस्य सत्य’मिति निरतिशयसत्त्वप्रतिपादनविरोधादधिष्ठानत्वा-
नुपपत्तेश्च न ब्रह्मणो व्यावहारिकसत्यत्वोपपत्तिरित्यर्थः ॥ १० ॥

ननु ‘पृथगात्मान’मित्यादिश्रुतिषु ‘यो मामशेषदोषोत्थगुणसर्वस्व-
वर्जितं जानात्यस्मै प्रसन्नोऽहं दद्यां मुक्तिं न चाऽन्यथा ’ । भोक्ता(१)रं
यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरं । सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्ति-
मृच्छती’त्यादिस्मृतिषु च सविशेषज्ञानादेव मोक्षोक्तेः सप्रकारक-
ज्ञानस्यैव मोचकत्वमित्याशङ्क्य निरस्यति—“ पृथगिति ” । प-

रममुक्तिहेतुनिर्गुणसाक्षात्कारोपयोगिसत्त्वशुद्ध्युपायसगुणोपासन-

विध्यर्थवादतया साक्षान्मुक्तिहेतुत्वाप्रतिपादकत्वात् श्रुतिस्मृत्योः
नैवं परत्वमित्यर्थः ॥ ११ ॥

न च निर्गुणज्ञानान्मुक्तिश्रुतिरपि तथा तत्परत्वात्तत्परत्वाभ्यां
वैषम्यादित्याह—“ निर्गुण ” इति । यद्यपि ‘ नास्याब्रह्मवित्कुले

भवती’त्यादि फलान्तरश्रवणं निर्गुणज्ञानेऽपि स्तुत्यर्थतयोपपाद-
नमपि समानं, संयोगपृथक्कन्यायेनोभयफलत्वोक्तिरपि समाना, त-

थाऽप्यधिष्ठानत्वावगाहित्वानवगाहित्वाक्यां निर्गुणसगुणज्ञानयोर्वि-
शेषात् सगुणज्ञानजन्यमुक्तेरवान्तरमुक्तित्वाच्चेति तात्पर्यम् ॥ १२ ॥

अनन्तत्वादिरद्वैतस्वरूपपर इष्यते ।

उपास्तिप्रकृतस्थोऽपि वस्तुमात्रपरत्वतः ॥ १३ ॥

वाग्धेनुत्वादिवन्मात्र सत्यकामादयो गुणाः ।

अध्यस्ता ईश्वरान्नैतेऽन्यत्र सन्ति श्रुतेर्मताः ॥ १४ ॥

नाम ब्रह्मेत्युपासीत सैषा नामाभिमानिनी ।

स्मरेत्तस्यां हरिं ब्रह्मेत्येवमारोपतत्परा ॥ १५ ॥

शाखेन्दुन्यायतो ब्रह्मोपदेष्टुं स्यादुपास्तिगीः ।

स्वरूपपर ' सत्यं ज्ञानमनन्त'मित्यादिवाक्ये अनन्तत्वादेः स्वरूप
एव सत्त्वेन वस्तुतत्त्वमात्रपरत्वमेव युक्तं क्वचिदुद्गीथाद्युपास्तिप्र-
करणस्थस्यापि ' स एवानन्त' इति वाक्यस्योभयपरत्वेऽपि निर्गु-
णश्रुतिविरोधेन सगुणवाक्यस्योभयपरत्वाभावात् अनन्तत्वादेस्ता-
त्त्विकत्वमेवत्यभिप्रेत्याह—“ अनन्तत्वादिरिति ” ॥ १३ ॥
नन्वेवं सार्वज्ञ्यादीनां वाग्धेनुत्वादिवत्प्रातीतिकत्वापत्तिरिति ने-
त्याह—“ वागिति ” । वाग्धेनुत्वादेर्बुद्धिपूर्वकारोपविषयतया
प्रातीतिकत्वेऽपि सत्यकामत्वादेरीश्वरादन्यत्रासम्भवेन बुद्धिपूर्वका-
रोपविषयत्वाभावात् तथात्वमित्यर्थः ॥ १४ ॥ नामब्रह्मेत्यत्रारोपेण
मुख्यत्वसम्भवे गौणत्वस्यान्याय्यत्वमित्याह—“ नामेति ” ।
एवं प्रतिमादावपि देवतात्वारोपेण मुख्यत्वे गौणत्वमन्याय्यमेवे-
ति द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥

अनात्मोपास्तिस्तु भूमाख्यब्रह्मोपदेष्टुमेव शाखाचन्द्रन्यायेनावता-
रितत्वात् ' तदेव(१)ब्रह्मत्वं विद्धि नन्दं यदिदमुपासते' इति गुणधि-
शिष्टस्योपास्यस्य ब्रह्मत्वनियेधोऽपि सुसंपन्न इत्याह—“ शाखेति ”

नोपास्तौ श्रुतितात्पर्यमुपास्यत्त्वनिषेधतः ॥ १६ ॥

अन्यदेवेति गीः श्रौती प्रमेयादप्रमेयतः ।

घटादेः शशशृङ्गादेरन्यद्ब्रह्मेति तत्परा ॥ १७ ॥

तस्मात्साधकसङ्गावान्निर्गुणं ब्रह्म सम्मतम् ।

सगुणत्वे तु बहुधा बाधकस्याऽपि सत्वतः ॥ १८ ॥

तत्परत्वात्पुमर्थैकफलत्वान्निर्गुणश्रुतिः ।

॥ १६ ॥ नन्व 'न्यदेव(१)तद्विदितादथो अविदितादधी'ति श्रुतौ अ-
श्रौतज्ञानस्याकात्स्न्येन ज्ञानस्य वा निषेध इति तदेव ब्रह्मेत्यादाव-
श्रौतध्यानस्याकात्स्न्येन ध्यानस्य वा निषेधेन नोपास्यस्य ब्रह्मत्वनि-
षेधः अन्यथा तस्याभिध्यानादित्यादिश्रुतिविरोध इति चेन्मैवमि-
त्याह—“अन्यदेवेति” । अन्यदेवेत्यादौ विदितात्प्रमेयाद् घट-
देरविदितादप्रमेयात् शशविषाणादेर्वैलक्ष्येन स्वप्रकारत्वप्रतिपा-
दनपरतया त्वदुक्तार्थादृष्टान्तत्वात् उपास्ये ब्रह्मत्वनिषेधेऽपि न 'त-
स्याभिध्यानादिति' श्रुतिविरोधः अभिध्यानशब्दस्य निदिध्यासनवा-
चकत्वात् ध्यानपरत्वेऽपि क्रममुक्त्यर्थत्वेन विरोधाभावादिति ता-
त्पर्यार्थः ॥ १७ ॥ फलितमाह—“ तस्मादिति ” । न चासिद्धिः
मिथ्यात्वश्रुतेर्निर्गुणश्रुतेश्च बाधकत्वादिति भावः ॥ १८ ॥

॥ ब्रह्मणः सगुणत्वे बाधकम् ॥

ननु निर्गुणवाक्यं सगुणवाक्यं बाधते न तु सगुणवाक्यं तादिति-
किमत्र नियामकं । न च निषेधकतया निर्गुणवाक्यं प्रबलं 'असद्वा
इत्यादिवाक्यस्य सदेवेत्यादिवाक्यात्प्राबल्यापत्तेरिति चेन्न । अपच्छेद-
न्यायेन प्राबल्यस्य प्रागेवोक्तेः निषेध्यत्वाच्च प्राबल्यं असद्वा इत्य-
त्रासच्छब्दस्यानभिव्यक्तपरत्वेनानिषेधत्वात् नैतन्न्यायेन प्राब-
ल्यमित्याह—“ तत्परत्वादिति ” । निर्गुणवाक्यस्य पुरुषार्थ-

प्रबलास्यानुसारित्वमिष्यते सगुणश्रुतेः ॥ १९ ॥

सगुणश्रुतिबाहुल्यं प्राबल्ये साधकं न हि ।

नेक्षते शतमन्धानामिति न्यायस्य सम्भवात् ॥ २० ॥

युक्तोऽयुक्तश्च यत्तार्थ आगमस्य प्रतीयते ।

स्यात्तत्र युक्त एवार्थ इत्यप्यस्मन्मते भवेत् ॥ २१ ॥

अन्तरित्यादिसूत्रेषु न तात्त्विकगुणोक्तयः ।

पर्यवसायितया तत्परत्वेन प्राबल्यात् सगुणवाक्यस्य तत्सन्निधिप-
तितस्य 'फलवत्सन्निधा'विति न्यायेन तद्गुणतया नेयत्वादित्य-
र्थः(१) ॥ १९ ॥ बहुत्वादपि न प्राबल्यमित्याह—“सगुणेति” ।
तथा च सर्वथा निर्गुणश्रुतेरेव प्राबल्यमिति तात्पर्यं ॥ २० ॥ सा-
क्ष्यादिशब्दानां द्रष्टृत्वादिद्वारकब्रह्मरूपार्थतैव युक्ता आगमस्य त-
त्रैव प्रामाण्यसम्भवादित्याशयेनाह—“युक्तइति” । नन्व 'न्त(२)
स्तद्धर्मोपदेशात् 'अन्त(३)र्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशा'दित्याश-
दिसूत्रेषु धर्माणां तत्तदधिकरणसिद्धान्तसाधकतया आहतत्वात्स-
गुणत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह—“अन्तरिति” । आरोपितब्रह्ममात्र-

(१) न च सगुणज्ञानस्य मोक्षकत्वं तस्य प्रागेव निरासात् अत एव सगुणनिर्गुण-
त्वयोर्विरोधेन समुच्चययोगात् अनुष्ठान इव च वस्तुनि विकल्पायोगात् एकस्य प्रती-
तार्थत्यागरूपे बाधे तत्तत्त्वे निर्गुणवाक्यस्यैव संयुक्तः न तु प्रबलस्य सगुणवाक्यस्येति नि-
रस्तम् प्राबल्यामिद्धः न चीपक्रमाधिकरणन्यायेन अनुपजातविरोधित्वात् निर्गुणश्रुतेः प्र-
तिर्यागिज्ञानापेक्षया विलम्बितत्वेन लिङ्गाक्त्वेतिरिव शीघ्रगामित्वात् पदेनोद्गीर्तितव-
द्विशेषविषयत्वाच्च सगुणवाक्यस्य प्राबल्यमिति वाच्यम् उपक्रमाधिकरण न्यायस्याऽन्यथा-
मिद्धोपसंहारविषयत्वात् प्रकृते च तदभावात् सगुणवाक्यस्य प्रतिधीग्युपस्थापकतया शी-
घ्रगामित्वेन प्राबल्ये यद्वगुणवाक्यस्याऽपि प्राबल्यापत्त्या विकल्पाभावप्रसङ्गात् सामान्यविष-
यप्रमाणममान कलस्यैव विशेषविषयस्य प्राबल्यात् इति भावः ।

आरोपितगुणैरेव सिद्धान्ते सिद्धिसम्भवात् ॥ २२ ॥

दुःखधीर्वृत्तिरूपत्वादानन्दस्तु चिदात्मकः ।

ब्रह्मण्यध्यस्तविश्वस्य न सत्त्वं स्यात्ततः पृथक् ॥ २३ ॥

निर्विशेषत्वरूपेण विशेषप्रतिषेधनम् ।

अद्वितीयतया द्वैतनिषेध इव सम्भवेत् ॥ २४ ॥

सम्बन्धिगुणोपादानेन सिद्धान्तसिद्ध्युपपत्तेः गुणतात्त्विकत्वौदा-
सीन्यान्त्र सगुणत्वसिद्धिरित्यर्थः । तस्मान्निर्गुणवाक्यबाध्यात्सगुण-
वाक्यमतत्परमिति भावः ॥ २२ ॥

नन्वेवमानन्दस्य ज्ञानमात्रत्वे दुःखज्ञानमप्यानन्दः स्यात् भि-
न्नत्वेऽखण्डत्वहानिः एवमेव ब्रह्मणो जगदभिन्नत्वे मिथ्यात्वापत्तिः
भिन्नत्वे भेदसत्यत्वमित्यादितर्कबाध्यात्त्वदभिमतं ब्रह्मापि न सि-
द्धेदिति श्रुतिबाधात्तर्काणामाभासत्वं त्वन्मतेऽपि समानमित्या-
शङ्क्य दुःखज्ञानस्य वृत्तिरूपतया आनन्दस्य नित्यचिन्मात्रानतिरेके-
ऽतिप्रसङ्गाभावात् आरम्भणाधिकरणन्यायेन ब्रह्मव्यातिरेकेण ज-
गतोऽभावाद्भेदाभेदविकल्पस्यानवकाशात् सगुणश्रुतेरतत्परतया
श्रुतिबाधसाम्योक्तेरयुक्तेः निर्गुणश्रुतेस्तु तत्परतया तदनुगृहीत-
तर्कं शुष्कत्वाभावात् त्वन्मतसाम्यमिति तात्पर्यमनुसृत्याह—

“ दुःखधीरिति ” ॥ २३ ॥ ननु निर्विशेषत्वस्य भावाभावा-

भ्यां मूकोऽहमितिवत्स्वव्याघातः यदि निर्विशेषत्वरूपनिषेधोऽप्य-
नेनैव निषिध्यते तर्हीयमपि वचनक्रिया मूकोहमित्यनेनैव निषिध्यत
इति सममित्याशङ्क्य निरस्यति—“ निर्विशेषत्वेति ” । नि-

र्विशेषत्वस्य विशेषरूपत्वे निर्विशेषत्वेनैव रूपेण तन्निषेधस्याद्विती-
यवाक्ये द्वितीयाभावरूपद्वितीयनिषेधस्यैवोपपत्तेर्मूकोहमित्यत्र व-
क्तृत्वतदभावयोरेकरूपेण निषेधाभावाद्याघातोपपत्तेर्नात्र तथात्व-
मिति तात्पर्यार्थः ॥ २४ ॥ ननु ब्रह्मणो निर्विशेषत्वे विचारविषय-

विचारसमयेऽध्यस्तधर्मसम्भवतोऽञ्जसा ।

विचारविषयत्वं स्याच्चितो विविदिषा फलं ॥ २५ ॥

निर्विशेषं परं ब्रह्म सिद्धं श्रुत्यादिमानतः ।

सगुणत्वमितोऽध्यस्तं मायया तत्र केवलं ॥ २६ ॥

वेदान्ता निर्विशेषे स्युः प्रमाणं नान्यसम्भवः ।

त्वानुपपत्तिः ‘इदमित्थमिति ज्ञानं जिज्ञासायाः प्रयोजनं । इत्थम्भावो हि धर्मोऽस्य न चेन्न प्रतियोगिते’त्याशङ्क्य विचारकाले आरोपित-धर्मसम्भवात् विचारोत्तरकाले च इत्थमिति व्यवहारस्य स्वरूप-व्यावृत्त्यादेः कल्पितपार्थक्यमादायोपपत्तिरिति मैवमित्याह—

“ विचारसमय ” इति । ननु धर्मारोपार्थमेव के चन धर्माः सत्याः स्वीकर्तव्या इदन्त्वादिना ज्ञात एव रूप्याद्यारोपदर्शनात् तदुक्तं ‘धर्मारोपोऽपि सामान्यधर्मादीनां हि दर्शने । सर्वधर्मविहीनस्य धर्मारोपः क इश्यत’ इति चेन्नेत्याह—“अंजसेति” । इदन्त्वादेरपि सत्यत्वासंप्रतिपत्तेः शुद्धेऽप्यध्यासस्योपपादितत्वाच्च आरोप्यविलक्षणधर्मवत्त्वस्यानाद्यविद्यासम्बन्धेनैवोपपत्तेर्न सत्य-धर्मकल्पनाऽपीति भावः ॥ २५ ॥

स्वरूपातिरेकिणोऽभावस्यानङ्गीकाराद्धर्ममात्रे प्रामाणिकत्वस्य निराकृतत्वाच्च निर्विशेषं परं ब्रह्मेति सिद्धमित्याह—“ निर्विशेष-मिति ” ॥ २६ ॥

॥ ब्रह्मणो निर्गुणत्वोपसंहारः ॥

ननु निर्विशेषं किं प्रमाणमिति चेत् किं स्फूर्त्यर्थं वा अज्ञाननिवृत्त्यर्थं वा प्रमाणप्रश्न आद्ये स्वप्रकाशतया प्रमाणवैयर्थ्यं द्वितीय उपनिषद् एव प्रमाणत्वादत् एव प्रत्यक्षमनुमानं वेत्यादिविकल्पानवकाश इत्याह—“ वेदान्तानामिति ” । ननु

तेऽपि लक्षणया ब्रह्म बोधयन्ति न मुख्यया ॥ २७ ॥

असन्दिग्धाविपर्यस्तबोधकत्वेन मानतां ।

प्राप्नुवन्त्यत्र वेदान्ता निर्विशेषऽपि वस्तुनि ॥ २८ ॥

अ(१)गृहीत्वैव सम्बन्धमभिधानाभिधेययोः ।

हित्वा निद्रां प्रबुध्यन्ते सुषुप्तेर्बोधिताः परैः ॥ २९ ॥

जाग्रद्वन्न हि सम्बन्धं सुषुप्तो वेत्ति कश्चन ।

इति वाक्यस्य सम्बन्धं विना प्रामाण्यमीरितं ॥ ३० ॥

कथं तत्रोपनिषन्मानं जातिगुणक्रियादिरूपनिमित्ताभावेन मुख्यवृत्तेरयोगात् अस्वीकाराच्च आरोपितनिमित्तविषयप्रतीतेर्निर्विशेषे प्रामाण्यायोगात् गौण्याश्च मुख्यार्थगुणयुक्ततयैव लक्षणायाश्च शक्यार्थसम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्तयैव स्वार्थोपस्थापकतया निर्विशेषे वृत्तिमात्रायोगात् पदविधया वाक्यविधया चोपनिषन्मानं न निर्विशेषे संसर्गागोचरत्वाच्चेति चेदित्याशङ्क्याह—“तेऽपीति” । मुख्यगौण्यसम्भवेऽपि लक्षणायाः सम्भवात् तत्रोपनिषत्प्रमाणमित्यर्थः ॥ २७ ॥

ननु लक्षकपदे शक्यार्थसम्बन्धित्वावच्छेदकरूपवत्तया पदमात्रेऽन्वयित्वावच्छेदकरूपवत्तया चोपस्थितिनियमस्तस्याऽत्राऽभावात्कथं लक्षणेत्याशङ्क्य संसर्गबोधकवाक्यस्थपदानामेव तथात्वान्न च संसर्गागोचरत्वे प्रमाणवाक्यत्वानुपपत्तिः असन्दिग्धाविपर्यस्तबोधकतया निर्विकल्पकत्वेऽपि प्रामाण्यस्याकाङ्क्षादिमत्तया वाक्यत्वस्य चोपपत्तैर्मैवमित्याह—“असन्दिग्धेति” ॥ २८ ॥ वृत्तिमन्तरेणाऽपि सुप्तोत्थापकवाक्यस्येव वेदान्तवाक्यस्य निर्विशेषे प्रामाण्यस्य वार्तिककृद्भिरुपपादितत्वान्नानुपपत्तिरित्याह—“अगृहीत्वेति” लक्षणापक्षेऽपि तात्पर्यविशेषग्रहेणैवातिप्रसङ्गभङ्गो वाच्यः शक्यसम्बन्धस्यानेकत्र सम्भवादिति भावः ॥ २९ ॥ ३० ॥ तात्पर्यविशे-

प्रतिबन्धक्षये पुनः सम्बन्धग्रहणं विना ।

शब्दाज्ज्ञानं धियोऽशुद्धिः प्रतिबन्ध इहेरितः ॥ ३१ ॥

निष्प्रकारमपि ज्ञानं निर्विशेषात्मगोचरं ।

जायते शंसयोच्छेदि वेदान्तैकप्रमाणजं ॥ ३२ ॥

तस्माद्वाधकसद्भावात्साधकाभावतस्तथा ।

सगुणत्वे परं ब्रह्म निर्गुणं सिद्धमञ्जसा ॥ ३३ ॥

पग्रहश्च पुरुषविशेषस्य भवति न सर्वस्य पुरुषगतो विशेषश्चान्तःकरणशुद्धिरूपः प्रतिबन्धाभावः अन्तःकरणाशुद्धिरूपस्य पापस्य च प्रतिबन्धकत्वं 'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मण' इत्यादिशास्त्रसिद्धं तथा च प्रतिबन्धक्षये विनाऽपि सम्बन्धं शब्दादात्मसाक्षात्कार इत्यभिप्रेत्याह—“ प्रतिबन्धक्षय ” इति ॥ ३१ ॥

ननु निर्धारितैककोटिप्रकारकनिश्चयं प्रत्येव धर्मिज्ञानाधीनविचारस्य जनकत्वात् कथं विचारसध्रीचीनवेदान्तवाक्यजन्यज्ञानस्य निष्प्रकारकत्वं कथं वा तादृग्ज्ञानस्य जनिरित्याशङ्क्याह—“ निष्प्रकारमिति ” । एतदुक्तं भवति संशयनिवृत्तिक्षमज्ञानस्यैव विचारफलत्वात् तस्याश्च विरोधिकोटिप्रतिक्षेपकोपलक्षितधर्मिज्ञानादप्युपपत्तेर्न तदर्थं सप्रकारकत्वनियमः । न च गौरवं प्रमाणवतो गौरवस्य न्याय्यत्वात् न च निर्विशेषविषयकस्य ज्ञानस्य निष्प्रकारकत्वे निर्विशेषत्वासिद्ध्या तत् सिद्ध्यर्थं विशेषाभावरूपविशेषविषयत्वस्यावश्यकत्वमिति वाच्यं विशेषाभावस्य स्वरूपतया तत्स्फूर्त्तौ प्रमाणानपेक्षत्वात् अखण्डार्थसिद्ध्यनुकूलपृथक्शातपदार्थोपस्थितिविषयमात्रेण विशिष्टव्यवहारोपपत्तेरिति ॥ ३२ ॥ फलितमुपसंहरति—“ तस्मादिति ” ॥ ३३ ॥

॥ ब्रह्मणो निर्गुणत्वे प्रमाणोपपत्तिः ॥

निराकारं स्वयं ज्योतिस्तमसः परमर्कवत् ।

ज्ञानानन्दैकरूपत्वमृतेनान्याऽऽकृतिर्विभोः ॥ ३४ ॥

उपास्यतत्त्वसिद्धौ वा सर्वात्मकतया विभोः ।

नियम्यगानुवादित्वात्तथोक्तेर्नान्यथेष्यते ॥ ३५ ॥

नन्वा'दित्यवर्णं तमसः परस्ता'द्यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं'
'ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलं'विश्वतश्चक्षुः' 'सहस्रशीर्षा'
इत्यादिश्रुतिभिः 'पश्य मे पार्थ रूपाणि' 'सर्वतः पाणिपादं त'दि-
त्यादिस्मृतिभिः ब्रह्म सविग्रहं स्पृष्ट्वात् पालयितृत्वादुपदेष्टृत्वा-
दित्याद्यनुमानैश्च विग्रहसिद्धिरित्याशङ्क्य परि हरति—“निराका-
रमिति ” द्वाभ्यां । आदित्यवर्णमित्यस्याविद्याविलक्षणस्वप्रका-
शस्वरूपप्रतिपादनपरतया उपास्यपरतया चोपपत्तेः न च तमसः
परत्वोक्त्योपासनापरत्वानुपपत्तिः उपास्यविग्रहोपलक्षितस्य तमसः
परत्वोक्तेः न तु रूपविशिष्टस्य नचै'पोन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो
दृश्यत' इत्यत्र वर्तमानत्वेनापरोक्षज्ञानविषयत्वोक्तेरनारोप्यत्वं न
हि योषितोऽग्नित्वं दृश्यत इत्युच्यते इति वाच्यं प्रतीकोपासने उ-
पास्यसाक्षात्कारनियमाभावेऽपि सगुणोपासने उपास्यसाक्षात्का-
रस्य 'स्यादद्धेति' श्रुतिसिद्धेन नियतत्वेन तस्यैव दर्शनशब्देना-
भिधानात् विश्वतश्चक्षुरित्यादिश्रुतिस्मृतीनां सर्वात्मकतया सर्वा-
न्तर्यामितया च नियम्यजीवशरीरचक्षुःपाणिशिरःप्रभृत्यनुवा-
दित्वोपपत्तेः सर्वतःपाणिपादत्वादेस्तु असम्भवात् त्वया प्येवमेव-
वक्तव्यत्वात् अन्यथा देशविशेषावच्छेदेन परममुक्तिप्रतिपादनं ग-
म्यत्वप्रवेष्टृत्वाद्युपपादनं च त्वदीयमसङ्गतं स्यात् अनुमानेऽप्येवमेव
सिद्धसाधनं 'विक्र(१)रणत्वान्नेति चेत्तदुक्त'मिति सूत्रे अविद्यापरि-
णामस्य करणस्थानीयस्याङ्गीकारादविरोधादिति द्वयोः समुदितार्-
थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

प्रवेष्टृत्वे च गम्यत्वेऽन्यथासिद्धे न विग्रहः ।

कल्प्योऽथ क्रममुक्त्यै वा तज्ज्ञानं वोपलक्षितं ॥३६॥

चिदानन्दस्वरूपस्य निराकारस्य वस्तुतः ।

विग्रहो मायया भाति नान्यथा तर्क्यतां वृथा ॥३७॥

नारायणादिशब्देन मायोपहितमुच्यते ।

ननु 'तदे(१)वानुप्रविश' 'ब्रह्म(२)विदाप्नोति पर'मित्यादि श्रुति सिद्धं सर्वगतब्रह्मणः प्रवेष्टृत्वं गम्यत्वं च विग्रहं विना न युज्यत इति शङ्कां निरस्यति—“ प्रवेष्टृत्वमिति ” । स्वसृष्टकार्याभिव्यक्त-
त्वस्यैवानुप्रवेशशब्दार्थतया व्यापकस्य मुख्यप्रवेशासम्भवात् अतः
प्राप्तस्याप्यविद्यातिरोधाननिवृत्त्यपेक्षया प्राप्यत्वोपचारेण विग्रहाना-
क्षेपकत्वात् यत्तु 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति' 'यदा पश्य' इत्या-
दिश्रुतौ सर्वनाम्ना सविग्रहस्यैव परामर्शात्तज्ज्ञानस्यैव मोचकत्वे
सविग्रहत्वमिति तन्नेत्याह—“ अथेति ” । सगुणविद्यायाः क्र-
ममुक्त्यर्थत्वेनान्यथासिद्धेः साक्षान्मुक्तिजनकत्वपक्षे तदुपलक्षिता-
त्मज्ञानस्यैव मोचकत्वमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ 'अपाणिपादो' 'नेति नेतीति'
श्रुतिविरोधान्मायिकत्वमेव सविग्रहत्वस्य न तात्त्विकत्वमित्याह—
“ चिदानन्देति ” ॥ ३७ ॥ नन्वे'को नानारायण आसीन्न ब्र-
ह्मा न च शङ्कर' इति श्रुत्या महाप्रलये नारायणस्थित्युक्त्या नित्य-
विग्रहसिद्धिरित्याशङ्क्य निराचष्टे—“ नारायणेति ” । नारायणश-
ब्दस्य 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति' श्रुत्यनुसारेण मायोपहित-
ब्रह्मपरत्वेन विग्रहपरत्वाभावात् न चैतावता चेतनान्तरसाधारण्यं

चैतन्यं न चिते नास्ति विग्रहस्यापि कल्पना ॥ ३८ ॥

ज्ञानानन्दैकरूपत्वप्रतिपादनतत्परा ।

श्रुतिर्न विग्रहं वक्ति तात्पर्येणाद्वितीयगा ॥ ३९ ॥

उपासनादिसंसिद्धौ ब्रह्मणो रूपकल्पना ।

वस्तुतस्तु निराकारं निर्गुणं निर्विशेषकं ॥ ४० ॥

ज्ञानमर्थप्रकाशात्म मुक्तावप्यनपायतः ।

अखण्डमायोपहितत्वस्यैव व्यावर्तकत्वादिति तात्पर्यार्थः ॥ ३८ ॥

नन्वा'नन्दरूपममृतं यद्विभाति' 'आप्रणखात्सर्व एव आनन्दः' 'मोदो दक्षिणः पक्षः' 'यदात्मको भगवान् तदात्मिका व्यक्तिः किमात्मको भगवान् ज्ञानात्मक ऐश्वर्यात्मक' इत्यादि श्रुतेः भेदाभावेऽपि अहिकुण्डलन्यायेन विशेषबलाद्विग्रहत्वोपपत्तिरित्याशङ्क्याह—

“ ज्ञानेति ” । आप्रणखादित्यादेश्च लीलाविग्रहावच्छेदेन दुःखाद्यभोक्तृतयोपपत्तेः मोदो दक्षिण इत्यादेरानन्दमयकोशप्रतिपादकतया ब्रह्मपरत्वाभावादिति भावः ॥ ३९ ॥ फलितमुपसंहरति—
“ तस्मादिति ” ॥ ४० ॥

॥ ब्रह्मणो निराकारतासिद्धिः ॥

ननु निर्विशेषं चेद्ब्रह्म ब्रह्मैवैकं ज्ञानात्मकमानन्दात्मकमद्वितीयं नित्यं साक्षि चेति ते नोपपद्यते जातिविशेषाद्यभावादित्याशङ्क्याह—“ ज्ञानमिति ” । अर्थप्रकाशत्वमेव ज्ञानत्वं मुक्तौ अर्थाभावे तत्संसृष्टप्रकाशत्वस्य कदाचिदर्थसम्बन्धेनाप्यनपायात् आनन्दत्वस्य निरुपाधिकेष्टत्वरूपत्वात् ज्ञानानन्दयोरभेदेऽपि कल्पितजातिभेदनिबन्धनप्रवृत्तिकतया पदद्वयप्रयोगस्य व्यावृत्तिभेदेन साफल्यात् द्वितीयाभावोपलक्षितस्वरूपत्वमाद्विती-

निरुपाधिकमानन्द इष्टरूपत्वमश्रुते ॥ ४१ ॥

ज्ञानानन्दापृथक्केऽपि साफल्यं स्यात्पदद्वये ।

अद्वितीयस्वरूपं स्याद् द्वैताभावोपलक्षितं ॥ ४२ ॥

उभयावधिराहित्यं नित्यत्वं सम्मतं विदां ।

अविद्यायां तत्कार्ये वा साक्षिचैतन्यबिम्बनं ॥ ४३ ॥

शुद्धब्रह्मातिरिक्तो यो बुद्ध्युपाधिकतः पृथक् ।

साक्षी स एव वेदान्ते स्वीकृतः सर्वसाधकः ॥ ४४ ॥

यत्वं उभयावधिराहित्यं नित्यत्वं कालस्याप्याविद्यकत्वेनान्तावधिम-
त्वात् ध्वंसस्याध्वंसप्रतियोगिव्येप्याद्यावधिमत्वाच्चाविद्यातत्कार्यान्य-
तरप्रतिफलितचैतन्यस्यैव साक्षित्वादिति । ननु कथं दृग्रूपस्य ब्रह्मणः
साक्षाद्रूपत्वरूपं साक्षित्वमित्यत आह—“ अविद्यायामिति ” ।
तथा च दृग्रूपस्यापि उपाधिना द्रष्टृत्वमिति त्रयाणां तात्पर्या-
र्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

ननु साक्षी जीवकोटिर्ब्रह्मकोटिर्वा उभयानुगतं चिन्मात्रं वा
नाद्यः जीवो बुद्ध्युपाधिकोऽणुरिति पक्षे इदमंशावच्छिन्नचिद्वे-
द्यस्य शुक्तिरूप्यस्य साक्षिवेद्यत्वायोगाच्चक्रकाद्यापातात् अज्ञानोपा-
धिकः सर्वगत इति पक्षेऽप्यज्ञानस्यापि साक्ष्यधीनसिद्धिकत्वेना-
न्योन्याश्रयात् न द्वितीयः ब्रह्मण एव साक्षिवेद्यदुःखादिधीर्न तु
जीवस्येति वैपरीत्यापातात् न तृतीय ईश्वरेणेव चिन्मात्रेणापि सं-
सारिदुःखस्य तद्वतत्वेन ग्रहणे मुक्तोपप्लवापात इति शङ्कां साक्षिरूपं
प्रदर्शयन्निरस्यति—“ शुद्धेति ” । तथाचाविद्यावृत्तिप्रतिफलितं
चैतन्यं साक्षी सुप्तावप्यविद्यावृत्तिस्वीकारस्य प्रागुक्तेः नचान्योन्या-
श्रयः प्रागेव निरासात् शुद्धस्य साक्षित्वाभावेन मुक्तोपप्लवापाता-
भावादिति तात्पर्यार्थः ॥ ४४ ॥ साक्ष्यकत्वेऽपि न व्यवहारसङ्कर

साक्षिणः सर्वजीवेषु साधारण्येऽपि सर्वदा ।

तत्तज्जीवादभेदेनाभिव्यक्तस्यैव बोधिता ॥ ४५ ॥

ज्ञानानन्दैकरूपं यदद्वितीयमनश्वरं ।

नित्यं साक्षि परं ब्रह्मेत्येवं सिद्धान्तदिग्जयः ॥ ४६ ॥

चितो विवर्ताधिष्ठानतयोपादानता मता ।

विवर्तकारणाज्ञानगोचरत्वात्तथेप्यते ॥ ४७ ॥

अस्य द्वैतेन्द्रजालस्य यदुपादानकारणं ।

इत्याह— “ साक्षिण ” इति । साक्षिणः सर्वजीवसाधारण्येऽपि तत्तज्जीवचैतन्याभेदेनाभिव्यक्तस्य तत्तद्दुःखादिभासकतया ऽतिप्रसङ्गाभावादित्यर्थः ॥ ४५ ॥ फलितमुपसंहरति— “ ज्ञानेत्यादिना ” ॥ ४६ ॥

॥ ब्रह्मणो ज्ञानानन्दाद्वितीयनित्यसाक्षित्वोपपत्तिः ॥

ननु निर्विशेषं चेद्ब्रह्म कथं तदेव निमित्तमुपादानमित्यभिन्न-निमित्तोपादानकत्वं जगतो विकारवत्कारणस्यैवोपादानत्वाद्ब्रह्मणोऽविकारत्वात् अन्यथा ‘ निर्विकारो हरः शुद्ध ’ इत्यादिश्रुतिविरोधादित्याशङ्क्याह— “ चित् इति ” । परिणामितयोपादानत्वाभावेऽपि विवर्ताधिष्ठानतयोपादानत्वसम्भवाद्द्विवर्ताधिष्ठानत्वं च विवर्तकारणाज्ञानविषयत्वमेवेत्यर्थः ॥ ४७ ॥ तत्र वार्तिकवचनमु-

अज्ञानं तदुपाश्रित्य ब्रह्म कारणमुच्यते ॥ ४८ ॥

स्वस्मिन्कार्यजनेरेव हेतुत्वं लक्षणं ध्रुवं ।

उपादानस्य तच्चास्ति विवर्तपरिणामयोः ॥ ४९ ॥

ब्रह्ममाये जगद्योनी नोभयोः परिणामिता ।

दाहरति—“ अस्येति ” ॥ ४८ ॥ उपादानलक्षणमाह—“ स्व-
स्मिन्निति ” । आत्मनि कार्यजनिहेतुत्वस्यैवोपादानत्वलक्षण-
त्वात् तस्य च परिणाम्यपरिणाम्युभयसाधारणत्वादित्यर्थः ॥ ४९ ॥
ननु ब्रह्मैवोपादानमुताज्ञानमपि आद्ये सत्योपादानत्वे सत्यत्वापत्या
अज्ञानोपादानकत्वकल्पनविरोधः द्वितीये सूत्रद्वयस्य रज्जुं प्रतीव
ब्रह्माज्ञानयोः समप्राधान्येन वाऽन्यथा वा कारणत्वं विवक्षितमि-
त्याशङ्क्याह—“ ब्रह्मेति ” । उभयापरिणामित्वेन तयोः कार-
णत्वाङ्गीकारात् न च तत्पक्षोक्तदोषावकाशः उभयोः परिणामि-
तया कारणतानङ्गीकारात् किन्त्वज्ञानस्यैव न ह्यविद्यासाहित्येऽपि
ब्रह्म परिणमते किन्तु विवर्तते न चाविद्यापरिणामत्वेऽपि सत्य-
त्वापत्तिः परिणाम्युपादानसमसत्ताकत्वरूपस्य सत्यत्वस्य परिणा-
मनिर्वाहकत्वात् ब्रह्मसमसत्ताकत्वाभावेन तदपेक्षया परिणाम-
त्वाभावात्स्वसमानसत्ताकविकाराहेतुतया निर्विकारत्वोपपत्तेश्च
न च सत्योपादानत्वे सत्यत्वापत्तिः परिणाम्युपादानधर्माणामेव
मृत्वसुवर्णत्वादीनां कार्ये अन्वयदर्शनात् सत्योपादानत्वेऽप्यस-

तयोर्विकारिणी माया ब्रह्म तत्र विवर्तते ॥ ५० ॥

ब्रह्मणो निर्विकारत्वमसाधारण्यरूपतः ।

विकारित्वं तु मायायाः समसत्ताकार्यतः ॥ ५१ ॥

न ब्रह्मसमसत्ताकं जगत्तस्य विवर्तनं ।

जगत्प्रातीतिकं तस्मात्सत्यं ब्रह्मैव तात्त्विकं ॥ ५२ ॥

मायैव वाऽस्त्युपादानं निमित्तं परमेश्वरः ।

अधिष्ठानं विशुद्धा चिदिति पक्षोऽपि युक्तिभाक् ॥ ५३ ॥

घटादेः कल्पितस्यैव कुलाले कर्तृतेक्ष्यते ।

त्यत्वापत्तेरिति(१)त्रयाणां तात्पर्यार्थः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

ननु मायोपादानं ईश्वरो निमित्तं शुद्धं ब्रह्माधिष्ठानमिति पक्षे अभिन्ननिमित्तोपादानत्वाभावेन त्वन्नये तदर्थस्य प्रकृत्यधिकरणादेरनुपपत्तिरिति चेन्नैवमित्याह—“ मायेति ” । एकस्यैवाविद्योपहितत्वेनोपादानत्वस्य अविद्यापरिणामेच्छाकृत्याद्याश्रयत्वेन निमित्तत्वस्यापि सम्भवात् तस्माद्ब्रह्मणो जगदुपादानत्वं सिद्धं न तत्र दोषकल्पनावकाश इति तात्पर्यम् ॥ ५३ ॥

॥ ब्रह्मणो जगदुपादानत्वोपपत्तिः ॥

नन्वेवं कुलालादिवदुपादानगोचरप्रयत्नादिमत्त्वं कर्तृत्वमुक्तं स्यात् तच्च कार्यस्य कल्पितत्वे न घटते कुलालादेरकल्पितं प्रत्येव कर्तृत्वदर्शनात् कल्पितं च रूप्यादिकं प्रति भ्रान्तस्यान्यस्य वा कर्तृत्वाद-

(१) नच सत्यासत्यधूमानुगतधूमत्वस्यैव सत्यासत्यानुगतोपादानकत्वस्यैकस्याभाव इति त्राच्यम् । स्वनिष्ठकार्यं अनिष्टेतुल्यस्योक्तत्वात् न हि सत्यत्वासत्यत्ववैधर्म्यं साधर्म्यं विरोधि अन्यथा किञ्चिद्वैधर्म्यस्यैव साधर्म्यं विरोधित्वे साधर्म्यं कथोक्तेदापत्तिः अनाभासविषयसंस्कारजन्यज्ञानविषयत्वादेराभासानाभाससाधारणस्य दृष्टान्तेऽपि सत्ताचेति तात्पर्यम् ।

रूप्यादौ कल्पिते साक्षिकर्तृत्वं सम्मतं विदाम् ॥ ५४ ॥

जनिकर्तुर्यतो वेति श्रुतिसूत्रप्रमाणतः ।

स्थित्याद्याधारलिङ्गाच्चोपादानत्वं प्रसिध्यति ॥ ५५ ॥

तदैक्षत व्याकरोमीत्यादिश्रुत्या चिदद्वये ।

ईक्षणादिकलाधारतया कर्तृत्वमिष्यते ॥ ५६ ॥

एकविज्ञानतः सर्वविज्ञानश्रुतिमौलिगीः ।

सच्च त्यच्च भवत्येवमित्युपादानतां जगौ ॥ ५७ ॥

सर्वं ब्रह्मेदमित्येवं सामानाधिकरण्यगीः ।

अधिष्ठानतया सर्वव्यापित्वे मानमीशितुः ॥ ५८ ॥

दर्शनादित्याशङ्क्य कुलालकार्यघटादावप्यकल्पितत्वासंप्रतिपत्तेः तं प्र-
त्येव कर्तृत्वदर्शनात् कल्पितरूप्यादेरपि अकर्तृकत्वासिद्धेश्च तत्रापि
साक्षिण एव कर्तृत्वादित्याह—“घटादेरिति” । न ह्यदर्शनमात्रेण
कर्त्रपलापः त्वन्मतेपि सर्वज्ञकर्तुरसिद्ध्यापत्तेरिति भावः ॥ ५४ ॥
‘यतो(१)वा इमानि भूतानि जायन्त’ इति श्रुतौ ‘जनिकर्तुः प्रकृतिरिति’
सूत्रविहितप्रकृत्यर्थपञ्चमीश्रुत्या ‘तत्प्र(२)यन्त्यभि संविशन्तीति’ स्थिति-
लयाधारत्वाल्लिङ्गाच्चोपादानत्वासिद्धिरित्याह—“यतइति” ॥ ५५ ॥

तदैक्षत व्याकरवाणीति ईक्षणाद्याधारतया कर्तृत्वसिद्धिश्चे-
त्याह—“ तदैक्षतेति ” ॥ ५६ ॥ एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानश्रुतिः
‘सच्च(३)त्यच्चाभवदिति’ श्रुतिश्चोपादानत्वे मानमित्याह—“ एकवि-
ज्ञानत ” इति ॥ ५७ ॥ ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति’ सामानाधिकरण्य-
श्रुतिरपि मानमित्याह—“ सर्वमिति ” ॥ ५८ ॥ श्रुत्यनुगृहीता-

सदुपादानकं विश्वं सत्स्वभावानुरञ्जितं ।

नानाविकाररूपत्वान्मृत्स्नाव्याप्तघटादिवत् ॥ ५९ ॥

सुखदुःखादिवत्प्रेक्षापूर्वोत्पादितकार्यतः ।

नुमानमप्यत्रविवरणोक्तमध्यवसेयमित्याह—“ सदिति ” । महा-
भूतानि सद्भस्तुप्रकृतिकानि सत्स्वभावानुरक्तत्वेसति विविधविका-
रत्वान्मृदनुस्यूतघटादिवदित्यर्थः । नच विवर्त्तमते उपादानत्वा-
नुपपत्तिः सत्प्रधानप्रकृतित्वेनार्थान्तरता वा आदावेव तदुपादा-
नत्वस्य स्थापितत्वात् प्रकृतेः सत्त्वाभावस्य प्रसाधितत्वेन अर्थान्त-
रानवकाशाच्च, न च खण्डो गौर्मुण्डो गौरिति गोत्वानुरक्तख-
ण्डादौ व्यभिचारः तदनुरक्तत्वे सति तद्विकारत्वादित्यत्र तात्प-
र्यात् सदतिरिक्तगोत्वाद्यनश्युपगमाच्चति भावः ॥ ५९ ॥

(१)एवं च जगदभिन्ननिमित्तोपादानकं प्रेक्षापूर्वजनितकार्यत्वा-
त्सुखदुःखादिवदित्यभिन्ननिमित्तोपादानं ब्रह्म सिद्ध्यतीत्याह—
“ सुखेति ” द्वाभ्यां । न च व्यर्थविशेषणत्वं प्रेक्षापूर्वकत्वात्
कार्यत्वादिति हेतुद्वये तात्पर्यात् न च त्वन्मते दुःखादीनामन्तः-
करणोपादानकत्वेन साध्यवैकल्य मिति वाच्यं अस्मिन्मतेऽ-
न्तःकरणस्य परिणाम्युपादानत्वेपि अन्तःकरणरूपेण परिणता-
ज्ञानाधारतया विवर्त्तोपादानत्वस्यानपायात् कार्यत्वादिति हेतौ स-
र्वकार्यनिमित्तकालघटसंयोगस्योभयवादिसंप्रतिपन्नस्य हृष्टान्तस्य ला-
भाच्च । न च जगदुपादानं न कर्तृ द्रव्योपादानत्वान्मृद्वत् जगत्क-

(१) एतेन सन् घट इतिवद्वेदानोमसन्घटः समग्रशृङ्गमित्यादिप्रतीत्यनुसारेण
घटनृशृङ्गादेरसदुपादानत्वापत्तिरितिनिरस्तम् । नापि ब्रह्म न द्रव्योपादानं चेतनत्वा-
च्चैववत् जगन्नानन्दप्रकृतिकं यद्यस्वभावानुरक्तं न तत्प्रकृतिकं यथा घटस्वभावानुरक्तं
घटादि न घटोपादानकमित्यादिना सत्प्रतिपक्षत्वं वाग्नपक्षधर्मतयोपातप्रतीत्या
साध्येऽपि शून्यनुयष्टेण स्थापनायां बलवत्वात् द्वितीयानुमाने कपालस्वभावानुरक्ते घटे
व्यभिचारः कपालं घट इत्यप्रतीतिः नच मत्त्वेन तदनुरक्तत्वमस्तीति वाच्यम् । सत्त्वेना-
ऽवाप्यनुरक्तत्वस्य समानत्वादिति भावः ।

अभिन्नहेतूपादानं जगदित्यनुमानतः ॥ ६० ॥

ब्रह्माभिन्ननिमित्तोपादानं सिद्धमितीष्यते ।

न वा सत्प्रतिपक्षोऽत्र श्रुतिमौलिविरोधतः ॥ ६१ ॥

ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वमवेद्यत्वे सति ध्रुवं ।

अपरोक्षार्हतात्यन्ताभावानाश्रयतात्मकं ॥ ६२ ॥

तस्याव्याप्तिर्न मोक्षेऽपि स्वरूपत्वेन सत्त्वतः ।

त्ता वा न द्रव्योपादानं कर्तृत्वात्कुलालादिवदित्यादिना सत्प्रतिपक्षत्वं श्रुतिविरोधेन हीनबलत्वात् आद्यानुमाने जडत्वस्य द्वितीया-
नुमानं सर्वानन्तर्यामित्वस्य चापाधित्वात् बाधोन्नीततया पक्षतर-
त्वेऽपि दोषत्वात् तस्माद्ब्रह्म जगदुपादानं कर्तृ च सिद्धमिति द्वयो-
स्तात्पर्यार्थः ॥ ६० ॥ ६१ ॥

॥ ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे प्रमाणोपपत्तिः ॥

ननु परिणाममानाविद्याधिष्ठानत्वेनोपादानत्वं वाच्यं अधिष्ठा-
नत्वं तु नावेद्यस्य तद्वेदनार्थं प्रमाणापेक्षायामन्यान्याश्रयात् न च
स्वप्रकाशतया तदनपेक्षमेवाधिष्ठानमिति वाच्यं स्वप्रकाशताया
वक्तुमशक्यत्वात् तथाहि किमिदं स्वप्रकाशत्वं वृत्त्यव्याप्यत्वं वा
फलाव्याप्यत्वं वा, अवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारविषयत्वं वा, तद्यो-
ग्यत्वं वा, तद्योग्यत्वात्यन्ताभावानधिकरणत्वं वा, नाद्यः ब्रह्मणो-
ऽप्यावरणभङ्गाय चरमवृत्तिव्याप्यत्वात् न द्वितीयः अतीतादौ नि-
त्यातीन्द्रिये चातिव्याप्तेः न तृतीयः सुषुप्त्यादौ व्यवहाराभावेना-
व्याप्तेः न चतुर्थः योग्यत्वरूपधर्मस्य मोक्षकाले अभावेन तदा ब्र-
ह्मण्यव्याप्तेः नापि पञ्चमः अनधिकरणत्वस्यापि धर्मत्वेन मोक्षद-
शायां तस्याप्यभावेनाव्याप्तिरित्याशङ्क्य पञ्चमपक्षस्यैव क्षोदसहत्वा-
न्मैवमित्याह—“ ब्रह्मण इति ” । अवेद्यत्वे सति अपरोक्ष-

स्वरूपत्वेऽपि तस्यास्ति लक्षणत्वं गुणत्ववत् ॥ ६३ ॥

यद्वाऽत्र योग्यतात्यन्ताभावो ब्रह्मैव तत्त्वतः ।

फलाव्याप्यतया त्वस्यावेद्यत्वमपि सम्भवेत् ॥ ६४ ॥

फलव्याप्यत्वमेवेष्टं घटादौ न तु चिद्धने ।

साक्षिभास्यत्वमेवेष्टं सुखादौ रजतादिके ॥ ६५ ॥

फलाव्याप्यत्वतुल्याधिकरणत्वस्य सम्भवात् ।

व्यवहारयोग्यत्वात्यन्ताभावानधिकरणत्वं स्वप्रकाशत्वं ब्रह्मणो-
स्तीत्यर्थः । न च मोक्षे अव्याप्तिरित्याह—“ तस्येति ” ।

अनधिकरणत्वस्य स्वरूपतया नदापि सत्त्वात् । न च स्वरूपत्वे ल-
क्षणत्वानुपपत्तिः त्वत्रये ब्रह्मभिन्नानन्दादौ गुणत्वव्यवहारवत्
स्वरूपभूतेऽप्यनधिकरणत्वे लक्षणत्वव्यवहारादिति तात्पर्यार्थः ॥ ६३ ॥

यद्वा व्यावहारिकात्यन्ताभावो विवक्षितः ब्रह्मणि च योग्य-
त्वात्यन्ताभावस्य ब्रह्मरूपत्वेन नातिविकत्वात् नाप्यवेद्यत्वानिरुक्तिः
फलाव्याप्यत्वस्यैव तत्त्वात् आवरणभङ्गे चित एव फलत्वादित्यभि-
प्रेत्याह—“ यद्वेति ” ॥ ६४ ॥ नन्वेवं घटादेरपि वृत्तिवेद्य

तया फलविषयत्वाभावाद्रूप्यसुखादेरपि अपरोक्षव्यवहारयोग्य-
तया विशिष्टलक्षणस्यातिव्याप्तिरित्याशङ्क्याह—“ फलव्याप्य-

त्वमिति ” । घटादौ फलव्याप्यत्वस्य समर्थितत्वात् रूप्यसुखादौ

साक्षिभास्यतयाऽपरोक्षव्यवहारेऽपि प्रमाणजन्यापरोक्षवृत्तिविषय-
त्वाभावाच्चातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ६५ ॥ तथा च फलाव्याप्यत्वस-

मानाधिकरणत्वस्य पर्यवसिततया सकलदोषनिरासादित्याह—

“ फलेति ” । न च ब्रह्मणोऽपि वृत्तिप्रतिबिम्बितचिद्रूपफल-

ब्रह्मणः फलरूपत्वान्न तद्गोचरतेष्यते ॥ ६६ ॥

स्वस्मिन्स्वाविषयत्वेऽपि व्यवहारैकहेतुता ।

घटादेरप्रकाशत्वाद्विषयत्वं विना न सा ॥ ६७ ॥

चैतन्याविषयत्वं वा स्वप्रकाशत्वमुच्यते ।

भास्यत्वेन असम्भवः तस्य फलरूपत्वेन तद्विषयत्वाभावादित्याह—
“ ब्रह्मण इति ” । अयमत्र निष्कर्षः वृत्तिप्रतिबिम्बितचिज्ज्ञ-
न्यातिशययोगित्वं वृत्त्या तत्प्रतिफलितचिना वाऽभिव्यक्ताधिष्ठान
चिद्विषयत्वं वा फलव्याप्यत्वं चिज्ज्ञन्यातिशयश्च नावरणभङ्गो-
नापि व्यवहारो विवक्षितः किं तु भग्नावरणचित्सम्बन्धः स च
घटादावस्ति नात्मनि सम्बन्धस्य भेदगर्भत्वात् एवमुक्तचिद्विषय-
त्वमपि भेदघटितं घटादावस्ति नात्मनीति स्थितं प्रतिकर्मव्यवस्था-
यामिति ॥ ६६ ॥

नन्वेवमेव सत्यपरोक्षव्यवहारविषयत्वं तद्योग्यत्वं च व्याहृतं
तदपरोक्षव्यवहारे तद्विषयकस्फुरणस्य हेतुत्वादित्याशङ्क्यान्यत्र त-
द्विषयस्य तद्व्यवहारजनकत्वेऽपि स्फुरणस्य स्वाविषयस्य स्वस्मिन्
व्यवहारजनकत्वं स्वभावभेदादस्तीत्यभिप्रेत्याह—“स्वस्मिन्निति”
न च घटादावपि तथैवास्तु तेषामस्फुरणरूपत्वेन तद्विषयत्वं वि-
ना नियामकान्तराभावादित्याह—“ घटादेरिति ” ॥ ६७ ॥

यद्वा चिद्विषयस्वरूपत्वमेव स्वप्रकाशत्वं चिदन्यस्य सर्वस्य चि-
द्विषयत्वादित्याह—“ चैतन्येति ” द्वाभ्यां । तुच्छस्य निःस्व-
रूपत्वेन नातिव्याप्तिशङ्का नाप्यसम्भवः स्वात्मनि वृत्तिविरोधेन

चिदन्यस्य समस्तस्य चैतन्यविषयत्वतः ॥ ६८ ॥

निःस्वरूपतया तुच्छे नातिव्याप्तिरसम्भवः ।

स्वस्मिन्वृत्तिविरोधेन स्ववेद्यत्वं न युज्यते ॥ ६९ ॥

यद्वा स्वव्यवहारे स्वातिरिक्तायाश्च सम्बिदः ।

अनपेक्षत्वमेतद्वा स्वावच्छिन्नानपेक्षता ॥ ७० ॥

स्वप्रकाशत्वधर्मस्य स्वरूपत्वमिहेष्यते ।

नाद्वैतहानिर्बाधो वा नेदमिष्टं च वादिनां ॥ ७१ ॥

स्वप्रकाशानुभूतिः स्यादनुभूतित्वहेतुना ।

छिदाया अच्चेद्यत्ववत्स्वस्य स्ववेद्यत्वायोगादित्यर्थः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

यद्वा स्वव्यवहारे स्वातिरिक्तसंबिदनपेक्षत्वं स्वावच्छिन्नसंबिदन-
पेक्षत्वं वा स्वप्रकाशत्वमित्याह—“ यद्वेति ” ॥ ७० ॥ ननु

स्वप्रकाशत्वधर्मस्य तात्त्विकत्वे अद्वैतव्याघातः अतात्त्विकत्वे अस्व-
प्रकाशत्वस्यैव तात्त्विकत्वापत्त्या तत्साधकानुमानादेर्बाध इति चेन्मै-
त्रमित्याह—“ स्वप्रकाशत्वेति ” । न च परेषामिदमिष्टं वे-

द्यत्वविरोधिस्वरूपस्य परैरनङ्गीकारादित्यर्थः ॥ ७१ ॥

॥ स्वप्रकाशत्वलक्षणोपपत्तिः ॥

न च प्रमाणाभावः अनुभूतित्वहेतोर्व्यतिरेकिण एव प्रमाण-
त्वात् । नन्वत्र साध्याप्रसिद्धिः न च वेद्यत्वं किञ्चिन्निष्ठात्यन्ता-
भावप्रतियोगि धर्मत्वादित्यनुमानेन सामान्यतः प्रसिद्धिरिति वा-
च्यम् । अवेद्यत्वप्रसिद्धावपि विशिष्टसाध्याप्रसिद्धेस्तदवस्थत्वात्
नचानुभूतित्वेनापि तावदेवसाध्यं वेद्यत्वस्य वृत्तिव्याप्यत्वरूपत्वे
तु तदभावस्य चरमवृत्तिव्याप्यानुभूतौ बाधात् फलव्याप्यत्वरूपत्वे

यन्नैवं न तदेवं स्यादित्यस्ति व्यतिरेकिमा ॥ ७२ ॥

मानानपेक्षसिद्धेर्हि स्वतः सिद्धिपदार्थता ।

तु तदभावस्य मम घटादौ तव धर्मादौ शुक्तिरूप्यादौ च पक्षभिन्ने प्रसिद्धत्वेनासाधारणानैकान्तिकतापत्तिः अस्वप्रकाशत्वरूपत्वे प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या ऽप्रसिद्धिरेव किञ्च अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं कुनश्चिद्वावर्त्तते चेत् तन्नैव व्यभिचारः न चेदत्र व्यभिचार इति चेन्न । चिदविषयस्वरूपत्वरूपं स्वप्रकाशत्वं अनुभूतित्वेन यदा साध्यते तदा वेद्यत्वं चिद्विषयत्वमेव चिदन्यमात्रवृत्ति पक्षः अत्यन्ताभावप्रतियोगिस्वरूपत्वं साध्यं यथा च वृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयता घटादौ न ब्रह्मणि तथोपपादितमिति नासाधारण्यबाधौ नाप्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि व्यभिचारः अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य मिथ्यात्वेन अत्यन्ताभावप्रतियोगिन्येवात्यन्ताभावप्रतियोगितया यन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तस्य केवलान्वयित्वाभावात्, न चैवं ब्रह्मणि चिद्विषयत्वेऽपि तदत्यन्ताभावोपपत्त्या अर्थान्तरं घटादावप्येवं साध्यसत्त्वेनासाधारण्यं चेति वाच्यम् । चिद्विषयत्वविरोध्यत्यन्ताभावप्रतियोगिरूपत्वस्य साध्यत्वात् नार्थान्तरासाधारण्ये घटादौ तयोः सहावस्थित्या अविरोधात् ब्रह्मणि विरोधादिति तात्पर्यं अनुसृत्याह—“स्वप्रकाशेति” ॥७२॥

ननु स्वतःसिद्धानुभूतिरात्मेत्यर्थादुक्तं स्वत इत्यस्य स्वेनैवेत्यर्थे स्वविषयत्वापत्तिः प्रमाणं विनेत्यर्थे उपायान्तरस्यानुपन्यासेनासिद्ध्यापत्तिः अन्यथा नृशृङ्गादेरपि सिद्ध्यापात इत्याशङ्काह—
“ मानेति ” । मानानपेक्षसिद्धेरेव स्वतःसिद्धिशब्दार्थत्वात् न च नृशृङ्गादावेवं प्रसङ्गः तदसत्त्वव्यावृत्तिफलकप्रमाणाभावात् प्रकृते च वृत्तिविषयतामात्रेण तत्सत्त्वात् सिद्धिरूप आत्मनि सिद्ध

नृशृङ्गादेरसत्यत्वान्न मानामानयोग्यता ॥ ७३ ॥

आत्मनः स्वप्रकाशत्वं चिद्रूपत्वादपीष्यते ।

चिद्रूपत्वं श्रुतेर्मानात्स्वयं ज्योतिर्गिरेष्यते ॥ ७४ ॥

आत्मैवास्ययतो ज्योतिः स्वयं ज्योतिस्तदुच्यते ।

स्वातिरिक्तानपेक्षत्वात्स्वप्रकाशत्वमात्मनः ॥ ७५ ॥

दुर्विवेकतया जाग्रदवस्थायामनेकधा ।

आदित्यादेः संमावेशात्स्वयं ज्योतिष आत्मनः ॥ ७६ ॥

सुविवेकतया स्वप्ने तदन्यस्याखिलस्य हि ।

अभावाज्ज्योतिषोऽत्रेति सफलं स्याद्विशेषणं ॥ ७७ ॥

इति व्यवहारस्य सिद्धप्रयुक्तव्यवहारविषयतया गौणत्वमिति ता-
त्पर्यार्थः ॥ ७३ ॥

॥ अनुभूतेः स्वप्रकाशत्वोपपत्तिः ॥

एवं चिदभिन्नस्यात्मनोऽपि स्वप्रकाशत्वं चिद्रूपत्वा-
त्साधनीयमित्याह— “ आत्मनः ” इति ॥ ७४ ॥ ‘अत्रायं

पुरुषः स्वयं ज्योतिरित्यादिश्रुतिरपि स्वप्रकाशत्वे प्रमाणमित्याह—

“आत्मैवेति” । ‘अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्ये’त्यादिना किं ज्योति-

रयं पुरुष इत्यन्तेन ज्ञानसाधनालोकाद्यभावे जीवस्य कथं स्फुरणमि-
त्युक्तं ‘आत्मैवास्य ज्योतिः स्वयंज्योतिरित्यादिना स्वातिरिक्तानपे-
क्षतया स्वप्रकाशत्वमुक्तमित्यर्थः ॥ ७५ ॥ नन्वात्मनः सदा स्वप्रका-

शत्वेन श्रुतावत्रेत्यस्य वैयर्थ्यमित्यत आह—“ दुर्विवेकतयेति ”

द्वाभ्यां ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

तथाऽऽत्मा स्वप्रकाशोऽयं स्वसत्तायां प्रकाशतः ।

व्यतिरेकविहीनत्वात्प्रकाशस्याश्रयत्वतः ॥ ७८ ॥

प्रकाशकर्तृभावाच्चेत्युक्तं विवरणे स्फुटं ।

अत एव घटादौ नाप्रकाशेऽतिप्रसङ्गतः ॥ ७९ ॥

निर्द्धर्मकतया ब्रह्मावेद्यत्वेन निरञ्जनं ।

अनन्तादिगिरां लक्ष्यं न वाच्यं हेत्वभावतः ॥ ८० ॥

लक्ष्यत्वव्यवहारोऽपि वाच्यत्वाभावहेतुकः ।

तत्र विवरणोक्तानुमानं प्रमाणमाह—“ तथेति ” द्वा-
भ्यां । आत्मा स्वप्रकाशः स्वसत्तायां प्रकाशव्यतिरेकविधुरत्वात्
प्रकाशाश्रयत्वात् प्रकाशकर्तृत्वात्प्रदीपवत् स्वप्रकाश्यत्वस्य बाधि-
ततया तदप्रकाश्यत्वेन पक्षस्य विशेषिततया वाऽर्थान्तराभावात्
सजातीयप्रकाशाप्रकाश्यप्रकाशत्वमेव साध्यं एवं न घटादिवद-
स्वप्रकाशत्वेनोपपत्तिः स्वाप्रकाश्यसजातीयाप्रकाश्यत्वेनावेद्यत्व-
स्य लाभात् विजातीयस्याप्रकाशत्वात् ज्ञानप्रभानुगतं च प्रकाश-
त्वमावरणाभिभावकत्वं एवं च न स्वविषयत्वरूपस्वप्रकाशत्वं कि-
न्तु वेद्यत्वे सति अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वमिति सिद्धमिति भावः
॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ॥ आत्मनः स्वप्रकाशत्वोपपत्तिः ॥

निर्द्धर्मकतया अवेद्यतया च ब्रह्मानन्तादिपदलक्ष्यं न
वाच्यं प्रवृत्तिनिमिताभावादित्याह—“ निर्द्धर्मकतयेति ” ॥८०॥

नन्ववाच्यशब्देनोच्यते चेत् वाच्यत्वसिद्धिर्लक्ष्यते चेत् अवा-
च्यत्वरूपमुख्यार्थस्याभावात्कथं लक्षणा भावं वा ब्रह्म न अवा-
च्यं किन्तु तीरवत् अवाच्यत्वरूपमुख्यार्थसम्बन्धिमात्रमिति स्यात्
मुख्यार्थहीनस्यापि ब्रह्मलक्षकत्वे घटपदमपि घटलक्षकं स्यादित्या-
शङ्कावाच्यत्वरूपमुख्यार्थाभावेऽपि नञ्समभिव्याहृतवाच्यशब्देन

निर्द्धर्मकतया वृत्तेर्निमित्ताभावतो गिरां ॥ ८१ ॥

सत्यज्ञानादिशब्दास्तेऽध्यस्तधर्मैकवाचिनः ।

लक्षयन्ति परब्रह्माखण्डव्यक्तिं च तात्त्विकीं ॥ ८२ ॥

वस्तुनः पदलक्ष्यत्वेऽप्यपदार्थत्वसम्भवात् ।

वाच्यत्वात्यन्ताभावबोधनद्वारा स्वरूपलक्षणयैव पर्यवसानात् एवं निर्विशेषपदमपि अखण्डपदलक्षकतायामेव मुख्यार्थावश्यम्भावनियमादित्याभिप्रेत्याह—“ लक्ष्यत्वेति ” । नन्वेवं लक्ष्यपदेनापि लक्ष्यत्वे तीरस्यागङ्गात्ववद्ब्रह्मणोऽलक्ष्यत्वापत्तिरित्याशङ्क्येष्टापत्या समाधत्ते—“ निर्द्धर्मकतयेति ” । सर्वथा निर्द्धर्मकत्वात् लक्ष्यव्यवहारस्य च वाच्यत्वाभावनिवन्धनत्वं न चैवं लक्ष्यत्वाभावेन वाच्यत्वव्यवहारप्रसङ्गः गौणस्य तस्योपीष्टत्वादित्यर्थः ॥ ८१ ॥ सत्यज्ञानादिपदानां वा कल्पितधर्मवाचिनां ब्रह्मरूपव्यक्तिलक्षकतया सखण्डत्वानापातादित्याह(१)—“ सत्येति ” ॥ ८२ ॥

ननु निर्विशेषादिपदानां समासपदतया लक्ष्यादिपदानां च यौगिकतया वाक्यतुल्यत्वान्न वाचकतेति वक्तुमशक्यं अन्विताभिधानपक्षे तेषामपि वाचकत्वात् अभिहितान्वयपक्षेऽपि वाक्य एवाभिहितान्वयस्वीकारेण प्रकृतिप्रत्यययोरन्विताभिधायकत्वाद्वाक्यतुल्यस्यापि वाचकत्वात् ब्रह्मणः पदार्थसंसर्गरूपत्वे सखण्डत्वापत्या पदार्थत्वे वाच्यत्वापरिहारादित्याशङ्क्याह—“ वस्तुत इति ” ।

(१) नच सत्त्वादिधर्माश्रयतया लक्ष्यत्वाभावे मच्चसम्बन्धित्वमात्रेण लक्ष्यस्य पुंसोऽनञत्ववत्सत्त्वादिष्वन्धित्वमात्रेण लक्ष्यस्य ब्रह्मणोऽसत्त्वाद्यापत्तिरिति वाच्यम् । कल्पितचन्द्रत्वादिजातेः परमार्थचन्द्रव्यक्तीतादात्म्ये नाचन्द्रत्वाभाववदत्राऽपि सत्त्वाद्यभावानापत्तेः यथाऽऽहुः लक्ष्मणाक्षिरपि ब्रह्म सत्त्वादि न जहाति न इति, अतएव स्वप्रकाशादेरब्रह्मत्वे यद्ब्रह्मैष्टं तजद्ब्रह्मेति साधु समर्थिती ब्रह्मवाद इति निरस्तम् ।

अखण्डत्वेऽपि वाक्यार्थभावो ब्रह्मणि सिध्यति ॥ ८३ ॥

अत्रान्विताभिधानेऽपि स्वरूपे लक्षणेऽप्यते ।

अन्वितस्य न चावाच्यभावस्य क्षतिरस्ति वा ॥ ८४ ॥

अवाच्याशब्दमस्पर्शमखण्डं श्रुतयो जगुः ।

स्वार्थे मानतया तासां न चान्याय्यप्रकल्पना ॥ ८५ ॥

लक्षणास्वीकृतेः शक्तिमात्रस्यैव निराकृतेः ।

निर्द्धर्मकतया वाच्यभावबाधादुपाधितः ॥ ८६ ॥

पदलक्ष्यत्वेऽप्यपदार्थत्वोपपत्तिः अखण्डत्वेऽपि वाक्यार्थत्वस्योपपा-
दितत्वात् अन्विताभिधानेऽन्वितवाचकस्यापि स्वरूपे लक्षणाङ्गी-
कारात् च तर्ह्यवाच्यत्वासिद्धिः अखण्डब्रह्मसिद्ध्युपायत्वेन प्राप्त-
स्यावाच्यत्वादेर्निवारकाभावेनानुषङ्गिकतया सिद्धेः 'यतो वाचो नि-
वर्तन्त' 'अशब्दमस्पर्श'मित्यादिश्रुतयश्चात्रानुसन्धेयाः अवाच्य-
शब्दवदशब्दशब्देऽपि व्याघाताभावात् नचेयं श्रुतिरद्भुतत्वाभिप्राया
श्रूयमाणार्थे बाधकाभावादन्याय्यकल्पना तत्रोचितेति त्रयाणां यो-
जना ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ननु यतो वाच इत्यत्रापि मनसा सहेति
श्रुतमनोवृत्तेरिवान्तःकरणवृत्तिव्याप्ये ब्रह्मणि वाग्वृत्तेरपि सर्वथा
निषेधयोग इति चेन्मैवमित्याह—“ लक्षणेति ” । ननु तात्प-
र्यविषयो ब्रह्म वाच्यं वस्तुत्वानुलक्ष्यत्वाच्च तीरवदिति चेन्मैवं नि-
र्द्धर्मकतया वाच्यत्वबाधात् तदुन्नीतसधर्मकत्वाद्युपाधिसम्भवाच्चे-
ति(१) भावः ॥ ८६ ॥

(१) परमार्थसदादिकं कस्य चिदाचकं पदत्वादित्यपि न, किमत्र पदत्वं न ताव-
त्सुप्रसिद्धत्वं समासपदस्याशक्तत्वेन राजपुरुषादौ वाभिचारात् नापि शक्तत्वं साध्या-
विशेषात् अवयवद्वारा समासपदे वाचकत्वं चेद्विष्टमेव, नापि सत्यादिबाधयं वाच्यार्थतात्प-
र्यकहयुक्तं वाक्यत्वादित्यपि, विषयमुद्धृत्वाद्यौ वाभिचारादिति ।

वेदान्तवाक्यजज्ञाननिवर्त्याज्ञानगोचरं ।

बोधयन्ति प्रमाणत्वाद्देदान्ता ब्रह्म चिद्धनं ॥ ८७ ॥

दृष्टा गुणक्रियाजातिसम्बन्धाः शब्दहेतवः ।

नात्मन्यतमोह्येषां तेनात्मा नाभिधीयते ॥ ८८ ॥

आरोपितगुणादेस्तु तात्पर्यागोचरत्वतः ।

अवाच्यत्वेऽस्ति तात्पर्यं सर्ववेदान्तसद्भिरां ॥ ८९ ॥

ब्रह्मण्यवाच्ये योविद्वान्वाच्यतामधिगच्छति ।

स निस्त्रयो निमित्तानां विरहैः प्रतिबोध्यतां ॥ ९० ॥

नन्वत्रावाच्यत्वे लक्ष्यत्वानुपपत्तिः वाच्यार्थसम्बन्धित्वेन ज्ञा-
तस्यैव लक्ष्यत्वात् तज्ज्ञानं च न शब्दभिन्नेन, उपनिषन्मात्रगम्य-
त्वात् नापि स्वप्रकाशतया, नित्यासिद्धे शब्दवैयर्थ्यात् अवाच्यशब्दस्य
च लक्षकस्यैव वक्तव्यत्वात् तत्रापि वाच्यसम्बन्धित्वेन ज्ञेयत्वे अ-
नवस्थेत्याशङ्क्य समाधत्ते—“ वेदान्तेति ” । तथा ज्ञानमुप-
स्थितौ उपयोगि ब्रह्म स्वप्रकाशतया स्वत एवोपस्थितमिति किं तेन
नचैवं शब्दवैयर्थ्यं आवरणाभिभावकवृत्तादुपयोगादत एव नानव-
स्थेत्यर्थः ॥ ८७ ॥ तस्मात्प्रवृत्तिनिमित्तस्य दुर्निरूपत्वादवाच्यत्वमि-
त्यत्र वृद्धसंमतिमाह—“ दृष्टेति ” ॥ ८८ ॥ न चारोपितगु-
णाश्रयतया वाच्यता तस्य तात्पर्याविषयतया तात्पर्यविषये अवा-
च्यत्वस्य स्थितत्वादित्याह—“ आरोपितेति ” द्वाभ्यां ॥ ८९ ॥
॥ ९० ॥ तस्मान्नविशेषत्वादेव जीवब्रह्माभेदः सिद्धः भेदकासम्भ-

घटादीनां मिथो भेदो भेदो जीवेशयोर्मिथः ।

भ्रान्त्या प्रतीयमानत्वान्मिथ्या रज्जुभुजङ्गवत् ॥ ९१ ॥

सत्तर्कैः श्रुतिभिः स्मृत्या मिदाया बाधितत्वतः ।

प्रतीत्येकशरीरस्य न भेदस्यास्ति वस्तुता ॥ ९२ ॥

भेदखण्डनयुक्तीनां तत्त्वतो भेदवारणात् ।

व्यावहारिकभेदस्यावारकत्वान्न दुष्टता ॥ ९३ ॥

वात्तथा च जडानां जडचैतन्ययोर्मिथो भेदो जीवेशयोश्च भेदोऽप्रा-
माणिकत्वान्मिथ्यैवास्ति रज्जुसर्पादिवदित्यभिप्रेत्याह—“ घटा-
दीनामिति ” ॥ ९१ ॥

॥ ब्रह्मणः शब्दावाच्यत्वोपपत्तिः ॥

ननु भेदस्य प्रमाणसिद्धत्वादपलापो न युक्त इत्यत आह—
“ नेति ” । न हि वयं भेदप्रतीतेः स्वरूपं वा कारणं
वा ऽपलपामः किन्तु बाधितविषयत्वं ब्रूमः व्याप्तिसध्नीचीनतया
अशुष्कैस्तर्कैरनन्यपरया श्रुत्या स्मृत्या च भेदस्य बाधितत्वात् वि-
षयभेदादिना प्रत्यक्षविरोधस्य परिहृतत्वेन श्रुत्यादावुपचरिता-
र्थत्वाभावादिति तात्पर्यार्थः ॥ ९२ ॥

नन्वभेदस्याप्येवं निरासः न चाभेदखण्डनयुक्तीनां स्वस्य स्वा-
भेदोपि न सिद्धेदिति स्वव्याघातादाभासता भेदखण्डनयुक्तीना-
मपि भूषणयुक्त्यभेदेन स्वव्याघातकतायाः समानत्वादिति चेन्ने-
त्याह—“ भेदेति ” । तथा च स्वाव्याघातकतोपपत्तिर्भेदख-
ण्डनयुक्तीनामिति भावः ॥ ९३ ॥ ननु भेदबाधकं न भेदविषयमेव

भेदभ्रमाद्यधिष्ठानतत्त्वगोचरबोधतः ।

भ्रमे समूले विध्वस्ते नैव भेदः प्रमाणभाक् ॥ ९४ ॥

अनिर्वाच्यतया भेदो बाध्यत्वेनैव सम्मतः ।

ऐक्यं ब्रह्मस्वरूपत्वादबाध्यं श्रुतिबोधितं ॥ ९५ ॥

व्यवहारव्यवस्थापि व्यावहारिकभेदतः ।

तत्साधकतापत्तेर्नाप्यभेदविषयं एवं हि तदन्यस्तद्विरोधी तदभावो वा नञर्थो विषयो वाच्यः सर्वथा च भेदो दुष्परिहरः तदन्यत्वे तद्विरोधितदभावत्वयोरयोगात् भेदाभावग्राहिणाऽपि प्रतियोगि-
विलक्षणतयैवाभावस्य ग्रहणाच्च औदासीन्येन प्रवृत्तस्येदमिति ज्ञान-
वदबाधकत्वाच्चेति चेन्मैवमित्याह—“ भेदभ्रमेति ” । अयम-
र्थः । पारमार्थिकत्वाकारेण भेदाभावविषयस्यैव बाधकत्वात् न च
भेदस्य दुष्परिहरता व्यावहारिकभेदेनैव व्यावहारिकतद्विरोधि-
त्वतदभावत्वरूपपत्तिसम्भवात् यक्षानुरूपोबलिरिति न्याया-
द्भेदभ्रमाधिष्ठानतत्त्वगोचरं ज्ञानं भ्रमबाधकमित्युपपन्नं उक्त-
रीत्या भेदवैलक्षण्येन तद्ग्रहणोपपत्तेरिति ॥ ९४ ॥ भासमानो
यो भेदः स स्वरूपादिपक्षान्तर्भावग्राहिर्भावाभ्यां वा अन्येन वा
धर्मान्तरेणानिर्वाच्य इत्याह—“अनिर्वाच्यतयेति” । नच तर्का-
भासेन अनिर्वाच्यत्वे ऐक्यस्यापि तत्प्रसङ्गः भेदबाधकस्यानाभास-
ताया उक्तत्वादित्याह—“ ऐक्यमिति ” । ऐक्यभेदयोः श्रुत्य-
नुग्रहाननुग्रहाभ्यां विशेषाच्चेति भावः ॥ ९५ ॥

तात्त्विकभेदाभावेऽपि कल्पितव्यावहारिकभेदेन व्यवस्थोपप-
त्तिरित्याह—“ व्यवहारेति ” । नच कल्पितेनाकल्पितकार्य-

सिद्धा न भेदवस्तुत्वमपि साऽपेक्षते स्वयं ॥ ९६ ॥

अभेदे भेदमारोप्य धर्मधर्मिभ्रमावहा ।

माया भ्रान्तिकरी दक्षाऽप्यसम्भावितदर्शने ॥ ९७ ॥

निरपेक्षस्वरूपस्य सापेक्षत्वं न सम्भवेत् ।

प्रतिबन्धयोगः अविद्यया स्वप्रकाशरूपब्रह्मकार्यप्रतिबन्धदर्शनात् कल्पितकान्तया विश्लेषकार्यप्रतिबन्धदर्शनाच्चेति तात्पर्यार्थः ॥ ९७ ॥ ननु भेदस्य व्यावहारिकसत्त्वार्थमपि त्वया अन्योन्याश्रयादिकमुद्धरणीयं परस्परमपि सापेक्षेण व्यवहारस्याप्यभावात् न हि व्यावहारिकमृदः स्वजन्यघटसापेक्षत्वमित्याशङ्क्याह—“ भेदइति ” अस्माकमविद्यासामर्थ्यात्सर्वानुपपत्तिविधूननोपपत्तिः न हि मायायामसम्भावनीयं नाम तथाच परस्पराश्रितमपि इन्द्रजालवद्दर्शयिष्यति न चेश्वरसामर्थ्यात् तादृशमपि सत्यं स्यादिति वाच्यं उभयसिद्धमृषाभूतेन्द्रजालस्थले कारणादिव्यवस्थोलुङ्घिकार्यादिदर्शनवदन्यत्र तथा अदर्शनात् दर्शने च मृषात्व एव पर्यवसानात् आपादनं च भेदस्तत्प्रतीतिश्च यदि मायिकी न स्यात् सर्वव्यवस्थोलुङ्घिनी न स्यात् सर्वव्यवस्थोलुङ्घिनी चेयं तस्मान्मायिकीति विपर्ययपर्यवसानात् मायिके व्यवस्थोलुङ्घनस्य दर्शनेन व्याप्तिसिद्धेः तस्मात् श्रुत्या अस्वव्याघातकयुक्त्या च भेदस्य बाधादभेदस्याबाधाच्च पटे स्वाभेदाभेदयोर्व्यावहारिकत्वे समानेऽपि स्वाभेदं परित्यज्य भेद एव सर्वथा प्रद्वेषो नाकारणक इति तात्पर्यार्थः ॥ ९७ ॥

॥ सामान्यतो भेदखण्डनम् ॥

ननु निरपेक्षस्वरूपत्वे सापेक्षत्वानुपपत्तिरिति यदुक्तं तत्तावदयुक्तं अविद्यानिवृत्तेर्जीवब्रह्मैक्यस्य च तव मते मतद्वयेऽपि स्थितौ व्यक्तिसापेक्षस्य जातिमात्रस्य प्रतीतौ सापेक्षस्य नीलतरत्वादेरर्थप्रकाशात्मकज्ञानस्य ब्रह्मणि ब्रह्माभेदस्य अस्ति ब्रह्मेत्यादौ काल-

क्वचिदाविद्यका सा चेदपेक्षा तेन का क्षतिः ॥ ९८ ॥
 अविद्याविनिवृत्तिश्च जीवब्रह्मैक्यमेव वा ।
 अपेक्षते प्रतीतौ तत्सापेक्षत्वं हि मायिकं ॥ ९९ ॥
 तात्त्विके निरपेक्षत्वे न विरोधोस्ति तावता ।
 न हि काल्पनिकं किञ्चिद्वस्तुतत्त्वमपि स्पृशेत् ॥ १०० ॥
 चैतन्ये कल्पिताः सर्वे ये विरोध्यनुरोधिनाः ।
 तेषां सापेक्षताप्येवं कल्पिता चिद्वने पदे ॥ १ ॥

सापेक्षस्यास्तित्वस्य निरपेक्षब्रह्मव्यक्त्यादिरूपताया दर्शनादित्या-
 शङ्क्य समाधत्ते—“ निरपेक्षस्वरूपस्येति ” त्रिभिः । एतदुक्तं
 भवति अविद्याविनिवृत्तिजीवब्रह्मैक्ययोः प्रतीतौ सापेक्षत्वस्याऽऽवि-
 द्यकतया तात्त्विकनिरपेक्षत्वविरोधित्वाभावाज्जातिमात्रस्य व्यक्त्य-
 भेदासिद्धिः व्यक्तिसमानसत्ताकघटत्वादावभावात् व्यक्त्यसमा-
 नसत्ताकसत्तादिजातौ तु सापेक्षत्वस्य काल्पनिकत्वात् नीलतर-
 त्वादेर्व्यक्तिरूपत्वासिद्धौ हेतोरभावात् अर्थप्रकाशात्मकज्ञानस्य
 ब्रह्माभेदस्य च सापेक्षतायाः काल्पनिकत्वात् अस्ति ब्रह्मेत्यादाव-
 प्येवमेव तथा च तत्त्वतो निरपेक्षस्य सामानाधिकरण्यासिद्ध्या
 न तर्काभासता व्याप्तिसिद्धिरत एवैक्यस्यास्वरूपत्वे अद्वैतहानि-
 मिथ्यात्वे भेदस्य सत्यत्वप्रसङ्गः(१)इति निरस्तं ऐक्यस्य ब्रह्मभेदान-
 ङ्गीकारादिति ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ सिद्धान्तरहस्यमाह—
 “ चैतन्यइति ” ॥ १ ॥

(१) यत्र यदधस्तं तत्र तद्विरोधि तज्ज्ञानाबाधा यथा शुक्तावरूप्यत्वं यत्र त-
 दैक्यं बाधा तत्र तद्विरोधस्तज्ज्ञानाबाधा यथा दूरस्थवनस्यत्योभेद इति वा यत्र यद-
 धस्तं तत्र तद्विरोधि तात्त्विकं यथा ब्रह्मव्यवृत्तत्वस्याघातत्वे सत्यत्वं तात्त्विकमिति वा
 व्याप्तेरिति शेषः ।

ऐक्यस्य निरपेक्षत्वे भेदभ्रान्तिनिवृत्तये ।

एकवाक्यत्वसद्भावात्स्वरूपपरसद्भिरां ॥ २ ॥

अतः काल्पनिको भेदः सर्वत्र व्यावहारिके ।

वस्तुन्यात्मन्यभेदस्तु तात्त्विकः श्रुतिबोधितः ॥ ३ ॥

सापेक्षत्वात्सावधेश्च तत्त्वे द्वैतप्रसङ्गतः ।

नन्वैक्यस्य निरपेक्षत्वे तत्त्वम्पदार्थपराणां ' सत्यं विज्ञानघन ' इत्यादीनामैक्यपरमहावाक्यैकवाक्यत्वाभावेन वैयर्थ्यं स्यादित्याशङ्क्य निरस्यति—“ ऐक्यस्येति ” । ऐक्यस्य स्वप्रकाशब्रह्माभिन्नतया स्थितिप्रतीत्यादौ निरपेक्षत्वेऽपि यथालक्षितार्थभेदभ्रमनिवर्त्तकवृत्तिजनने पदार्थसापेक्षतया स्वरूपपरवाक्यानामेकवाक्यतायाः सत्त्वात् भेदरूपप्रतियोगिसापेक्षत्वेन तत्र सापेक्षत्वव्यवहारादित्यर्थः ॥ २ ॥ न चैतावता सापेक्षत्वापत्तिरैक्यस्येत्याह— अत इति ” । काल्पनिकस्य सापेक्षत्वस्यापीष्टत्वात् । न च भेदेऽपि एवमेवास्तु भेदस्य निषेधप्रतियोगितया श्रुतत्वेन ब्रह्मरूपत्वाभावात् न च तत्राभेदश्रुतिरस्ति । एतेन स्वरूपेण निरपेक्षस्याप्यभेदस्याभेदत्वेन सापेक्षत्ववत्स्वरूपेण निरपेक्षस्याऽपि घटस्य भेदत्वेन सापेक्षत्वमस्तु अवच्छेदकभेदेन सप्रतियोगित्वाप्रतियोगित्वे अपि तद्वदिति निरस्तं, भेदस्य स्वरूपतो निरपेक्षत्वे निष्प्रतियोगिकत्वे च परान्प्रतीव स्वमपि प्रत्यविशिष्टतया स्वव्याघातः नचैवमभेदस्यापि स्वान्प्रतीव परान्प्रति तथा सति तथात्वापत्तिरिष्टापत्तेः घटत्वादिना भेदः परं कल्पितः स्वरूपतस्त्वभेद एव तथासति परत्वं परं व्याहतं न स्वरूपत्वमपीत्यर्थः ॥ ३ ॥

यथैक्यं ब्रह्मणो रूपं न तथा भेदो वस्तुनो रूपमित्यत्राचार्यसंमतिमाह—“ सापेक्षत्वादिति ” । घटस्य भेदत्वे एकतरप-

एकाभावादसन्देहान्नरूपं वस्तुनो भिदा ॥ ४ ॥

कल्पितो धर्मभेदोऽस्ति ज्ञानानन्दादिगोचरे ।

तदैक्यं श्रुतिसंसिद्धं भेदभ्रान्तिनिवर्तकं ॥ ५ ॥

प्रतियोग्यादिसापेक्षं भेदज्ञानं न तात्त्विके ।

ऐक्यज्ञाने प्रमाणोत्थे वस्तुतः प्रतिबन्धकं ॥ ६ ॥

अस्वव्याघातकैरेवं जातिभिन्नैः सदुत्तरैः ।

निरस्तं भेदमादाय स्वात्माभेदो निषीदति ॥ ७ ॥

रिशेषापत्तिः स्यादिति भावः ॥ ४ ॥ नन्वैक्यस्य ज्ञानस्यानन्दस्य च ब्रह्मस्वरूपत्वे एकतरपरिशेषापत्तिस्तथापि समाना न च वस्तुन एकत्वेनेष्टापत्तिः प्रकृतेऽपि साम्यादिति तत्राह—“कल्पिते इति” एकतरपरिशेषापत्त्या घट इति भेद इति विलक्षणव्यवहाराभावस्यापादनात् न च ज्ञानानन्दादावपि विलक्षणव्यवहारो न स्यादिति वाच्यं कल्पितधर्मभेदमादायोपपत्तेरित्यर्थः । अयं भावः भेदस्य हि स्वरूपत्वे इदं भिन्नमस्य भेद इति सम्बन्धित्वेन धीर्न स्यात् नचानन्दो ब्रह्मण इति वदुपपत्तिः प्रमाणसिद्धेर्ह्येक्ये भेदव्यवहारस्यौपचारिकत्वं कल्प्यते राहोः शिर इत्यादिवत् न च प्रकृते तथा ऐक्ये मानाभावाद्वाधकाच्चेति ॥ ५ ॥ ननु त्वन्मतेऽपि विम्बब्रह्मजीवानां प्रतिविम्बब्रह्माभेदे इदमनेन भिन्नमस्यामुष्मादभेदः इमे अभिन्ने एतयोरभेद इत्येवं प्रतीतिः स्यात् तथा च धर्मप्रतियोगिभावधीर्द्वित्वावच्छिन्नधीश्च भेदज्ञानाधीनेति तद्विरुद्धाभेदज्ञानानुपपत्तिरित्याशङ्काह—“प्रतियोग्यादीति” । काल्पनिकभेदज्ञानस्य धर्मिप्रतियोगिभावद्वित्वावच्छिन्नज्ञाननिर्वाहकस्य तात्त्विकाभेदज्ञानप्रतिबन्धकत्वायोगादित्यर्थः ॥ ६ ॥ तस्मादात्मैक्यं विजयते तस्मादित्याह—“अस्वव्याघातकैरिति” ॥ ७ ॥

॥ विशेषतो भेदखण्डनम् ॥

न समानविशेषादिरूपभेदः प्रमाणयुक् ।

अभेदो विजयी तस्माद्वेदान्तैकप्रमाणभाक् ॥ ८ ॥

एवं प्रत्यक्षतः प्राप्तभेदस्यैव निवारणात् ।

असाक्षात्कृतजीवेशभेदादौ का कथा तव ॥ ९ ॥

अप्रत्यक्षतयेशस्य तद्धर्मप्रतियोगिकः ।

भेदोऽशक्यो ग्रहीतुं सोऽन्यथासिद्धस्तु तदग्रहः ॥ १० ॥

भेदानुवादिनी श्रौती गीरवच्छिन्नमात्रगा ।

स्वरूपभेदान्योन्याभावभेदादरप्रमाणकत्वान्न भेदगन्धोऽपि प्रमाणपथमवतरतीत्याह—“ नेति ” ॥ ८ ॥ जीवेशभेदनिराकरणं केमुत्प्रेन प्रतिजानीते—“ एवमिति ” ॥ ९ ॥ “ अप्रत्यक्षतयेति ” । ईश्वरस्याप्रत्यक्षत्वेन तद्धर्मिकस्य तत्प्रतियोगिकस्य वा भेदस्य ग्रहीतुमशक्यत्वादित्यर्थः ॥ १० ॥ ननु तद्धर्मिकभेदस्य जीवाप्रत्यक्षत्वेऽपि स्वधर्मिकभेदस्तथाऽपि तत्प्रत्यक्षो नाहं सर्वज्ञो नाहं निर्दुःख इत्यनुभवात् न च योग्यप्रतियोगिकत्वमभावे योग्यत्वप्रयोजकमिति वाच्यं स्तम्भः पिशाचो नेत्यादिप्रत्यक्षरूपफलबलैर्न संसर्गाभावे तथात्वेऽपि अन्योन्याभावे अधिकरणयोग्यताया एव तन्त्रत्वात् ‘तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप । उत्तमः पुरुषस्त्वन्य’ इत्यादिवचनानुमितप्रत्यक्षसिद्धत्वमेवेति चेन्नेत्याह— “ अन्यथासिद्धस्तु तदग्रह इति ” । उक्तानुभवस्यान्तःकरणायवच्छिन्नचैतन्यस्य तदनवच्छिन्नचैतन्यप्रतियोगिकभेदावगाहितया शुद्धचैतन्यधर्मिकनिर्दुःखादिप्रतियोगिकभेदानवगाहि-

अनवच्छिन्नचिद्धातोरभेदः श्रुतिसम्मतः ॥ ११ ॥

सौषुप्तिकानुभूतिस्त्वज्ञानावच्छिन्नभेदगा ।

न शुद्धेऽथ न जीवानां मिथो भेदे प्रमाऽक्षजा ॥ १२ ॥

नानुमानाद्भिदासिद्धिस्तयोर्निर्द्धर्मकत्वतः ।

त्वमित्यर्थः । ‘ द्वासुपर्णे’त्यादिश्रुतिरप्यवच्छिन्नभेदानुवादिनी-
त्याह—“ भेदेति ” । भेदनिषेधश्रुतिस्तु अनुमानादिप्रसक्तभे-
दनिषेधपरेति भावः ॥ ११ ॥ ननु योऽहमस्वाप्सं यस्य
ममाज्ञानसंसारादि सोऽहं निर्दुःखो नेति सुषुप्तिकालीनान्तः-
करणानवच्छिन्नाभेदेनाज्ञानाद्याश्रयाभेदेन च प्रत्यभिज्ञायमाने शुद्धे
भेदप्रतीतिरित्याशङ्क्याह—“ सौषुप्तेति ” । एतावताऽप्यज्ञाना-
वच्छिन्न एव भेदग्रहो न तु शुद्धे न हि सुषुप्तौ अन्तःकरणानव-
च्छिन्नत्ववदज्ञानानवच्छिन्नत्वमप्यस्तीत्यर्थः । चैत्रमैत्रादिजीवानाम-
प्रत्यक्षतया तत्र भेदग्रहोन्तःकरणायवच्छिन्नमेवावगाहते न तु शु-
द्धमित्यर्थः ॥ १२ ॥

॥ भेदपञ्चके प्रत्यक्षस्याप्रमाणत्वोपपत्तिः ॥

नाप्यनुमानं जीवेश्वरौ भिन्नौ विरुद्धधर्माधिकरणत्वात् दहन-
तुहिनवदित्येवं रूपं भेदे प्रमाणमित्याह—“ नेति ” । दुःखा-
देरन्तःकरणादिधर्मत्वेन स्वरूपासिद्धेः एकत्वेन निर्दुःखत्वदुःखवत्त्व-
योरवच्छेदभेदेन दृष्टतया धर्मिभेदासाधकत्वात् भेदमात्रे सिद्ध-
साधनात् तात्त्विकभेदसाधने साध्यवैकल्यात् ब्रह्म तत्त्वतो जीवा-
द्भिन्नं सर्वज्ञत्वात् व्यतिरेकेण जीववदित्यत्राप्रसिद्धविशेषणत्वात्
ब्रह्म धर्मिसत्तासमानसत्ताकभेदवदिति साध्यकरणे अमाधारण्यात्
आत्मत्वं नानाव्यक्तिनिष्ठं जातिवत्त्वात् पृथिवीत्त्ववदित्यत्रात्मैक्यत्वा-

स्वरूपासिद्धितः साध्यवैकल्यात्सिद्धसाधनात् ॥ १३ ॥

अप्रसिद्धविशेषत्वादसाधारण्यदूषणात् ।

अन्यथैवोपपत्त्या च सर्वस्मिन्सिद्धसाधनात् ॥ १४ ॥

अभ्रान्तत्वादयो धर्मा न तयोर्भेदसाधकाः ।

ज्ञानाज्ञानप्रयुक्तास्ते न स्वरूपनिबन्धनाः ॥ १५ ॥

शुद्धयोस्तत्त्वमोर्नैव धर्मित्वमवकल्पते ।

निर्विशेषतया तत्र भेदगन्धोऽपि दुर्लभः ॥ १६ ॥

दिनं प्रत्यसिद्धेः कल्पितव्यक्तिनिष्ठत्वेन सिद्धसाधनाच्च ईश्वरो जी-
वप्रतियोगिकतात्त्विकभेदवान् सर्वशक्तित्वात् सर्वज्ञत्वात् सर्वका-
र्यकर्तृत्वात्स्वतन्त्रत्वाद्वा व्यतिरेकेण जीववत् जीवा वा ब्रह्मप्रति-
योगिकतात्त्विकभेदवान् अल्पशक्तित्वादल्पज्ञत्वादल्पकर्तृत्वात्सं-
सारित्वाद्वा व्यतिरेकेण ब्रह्मवदित्यादिषु भेदस्य च स्वरूपत्वेन त-
द्वत्त्वसाधने बाधान्न च विशेषमादाय तदुपपादनं तस्य स्वरूपान-
तिरेकेण तद्वत्त्वासम्पादकत्वात् अप्रसिद्धविशेषणतापत्तेश्च तात्वि-
कभेदव्यतिरेकेऽपि उपाधिकल्पितभेदेन सर्वानिष्टपरिहारसम्भवा-
दिति द्वयोस्तात्पर्यार्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ एतेनाभ्रान्तत्वादसंसारित्वा-
त्तदुःखानुभवितृत्वादित्यादिहेतुकानुमानान्यपि निरस्तानीत्याह—

“ अभ्रान्तत्वादय इति ” ॥ १५ ॥

उपहितस्य पक्षत्वे धर्मिसमसत्ताकत्वेऽपि तात्त्विकत्वासिद्धेः
सिद्धसाधनात् शोधिततत्त्वम्पदार्थपक्षत्वे तयोर्द्धर्मित्वाभावेन बा-
धापत्तेरतोनानुमानेन भेदसिद्धिरित्याह—“ शुद्धयोरिति ” ॥ १६ ॥

अप्रमेयेऽनुमानस्य प्रवृत्तिर्न कथञ्चन ।

प्रमेयस्य त्वनात्मत्वात्तत्र भेदानुमेष्यते ॥ १७ ॥

शुद्धे शब्दैकगम्ये नानुमानप्रसरोऽञ्जसा ।

तात्त्विकत्वभ्रमध्वस्त्यै भेदे तस्य फलित्वतः ॥ १८ ॥

अप्रसिद्धविशेषत्वादन्यथैवोपपत्तिः ।

सर्वशक्त्यल्पशक्त्यादेर्न भेदे तन्त्रता ततः ॥ १९ ॥

जीवेश्वरभिदा सत्या खण्डिताऽऽस्माभिरादरात् ।

गीताभावप्रकाशेऽतो यत्यते नेह विस्तरे ॥ २० ॥

न जीवानां मिथो भेदे ऽनुमानं सिद्धसाधनात् ।

शुद्धचैतन्ये धर्मानधिकरणतया अनुमानाप्रसरः यत्र प्रसरस्तत्रेष्टा-
पतिरित्यत्र वृद्धसम्प्रतिमाह—“ अप्रमेयइति ” । नन्वेवमैक्या-
नुमानमपि कथं भवेत् यद्यस्य तदैक्यानुमितिः कथमिति पठितुं श-
क्यत्वादित्यत आह—“ शुद्धइति ” । शुद्धचैतन्यैक्यस्य शब्दै-
कगम्यत्वेन तत्राननुमेयत्वस्येष्टत्वात् न च तर्हि ऐक्यानुमानो-
पन्यासानर्थक्यं तस्य भेदे तात्त्विकत्वभ्रममात्रनिरासफलकत्वादिति
तात्पर्यार्थः ॥ १८ ॥ फलितमाह—“ अप्रसिद्धेति ” ॥ १९ ॥

विस्तरेण जीवेश्वरभेदनिराकरणं तु गीतासु त्रयोदशाध्यायस्थद्वि-
तीये श्लोके भावप्रकाशे द्रष्टव्यमिति नेह यत्यत इत्याह—
“ जीवेश्वरभिदेति ” ॥ २० ॥

॥ जीवब्रह्मभेदानुमानभङ्गः ॥

अर्थान्तरादसिद्धेश्चांशस्योपाधित्वसम्भवात् ॥ २१ ॥

दुःखाद्यननुसन्धानमुपाधेर्न स्वरूपतः ।

सुप्तौ लयेऽप्युपाधेर्नो भेदः संस्कारतः स्थितेः ॥ २२ ॥

सुप्तप्रलीनमुक्तानामध्यासविरहाद्भवेत् ।

जीवानां मिथो भेदाऽनुमानमौपाधिकभेदमादाय सिद्धसाध-
नादिदूषणग्रस्तत्वाच्च साधिवत्याह—“ नेति ” । चैत्रो मैत्र-
प्रतियोगिकधर्मिज्ञानावाध्यभेदवान् मैत्रप्रतियोगिकतात्विकाभेद-
वान्नेति वा मैत्रानुसन्धितदुःखाननुसन्धातृत्वात् मैत्रस्मृतसर्वा-
स्मर्तृत्वात् मैत्रानुभूतसर्वाननुभवितृत्वाच्च घटवदित्यत्र प्रथमसाध्ये
धर्मिपदविकल्पेन द्वितीयसाध्ये तात्विकाभेदस्यातात्विकभेदेन च
सिद्धसाधनात् उपहितस्य पक्षत्वे अर्थान्तरात् चैतन्यमात्रपक्षत्वे
हेत्वसिद्धेः साधनैकदेशस्याननुसधातृत्वादेरुपाधित्वसम्भवाच्चेत्यर्थः ।

॥ जीवभेदानुमानभङ्गः ॥

ननु यद्यात्मैक्यं स्यात्तदा चैत्रेण सर्वदुःखाद्यनुसन्धानं स्यादिति
चेदौपाधिकभेदेनाननुसन्धानोपपत्तेर्मैवमित्याह—“ दुःखादीति ” ।

नन्वन्तःकरणस्य प्रत्यहं सुषुप्तौ विलयेन पूर्वदिनानुभूतस्याननुस-
न्धानापत्तिरित्यत आह—“ सुप्ताविति ” । सुप्तौ संस्कारा-

त्मनाऽवस्थितस्यैव पुनरुद्बोधेन तत्रान्तःकरणभेदाभावादित्यर्थः ॥ २२ ॥

नन्वेवं सुप्तप्रलीनमुक्तानामननुसन्धानप्रयोजकान्तःकरणभेदाभावा-
त्संसारिदुःखानुसन्धानापत्तिरित्यत आह—“ सुप्तेति ” ।

तेषामनुसन्धानप्रयोजकान्तःकरणैक्याध्यासरूपसामग्रीविरहात् ना-
नुसन्धातृत्वं न हि प्रतिबन्धकमात्रेण कार्यविरहः किन्तु सामग्री-
विरहेणापि न चैवं मुक्तस्य स्वरूपसुखानुभवोऽपि न स्यादिति वाच्यं

संसार्यननुसन्धानं स्वसुखानुभवः स्वतः ॥ २३ ॥

अविद्याध्वस्तिमोक्षस्य गतत्वेऽपि चिदद्वये ।

तत्रैवोपहिते बन्धो न तेनास्ति भिदा तयोः ॥ २४ ॥

उपाधेः कल्पितत्वेन निवृत्तावपि तात्त्विकम् ।

उपधेयस्वरूपं नो मुक्तौ जातु निवर्त्तते ॥ २५ ॥

नो वैयधिकरण्यं स्यादात्मनो बन्धमोक्षयोः ।

विशिष्टे भोक्तृता सिद्धा न शुद्धे सा सुखात्मनि ॥ २६ ॥

तस्याजन्यत्वेनान्तःकरणानपेक्षत्वादित्यर्थः ॥ २३ ॥

नन्वेवमनेकाविद्यासम्बन्धस्य दुःखानुसन्धानरूपस्यानर्थस्य च विशिष्टगतत्वे बन्धमोक्षयोर्वैयधिकरण्यापातेन शुद्धगतत्वे वाच्ये यच्छुद्धं चैत्रीयदुःखानुसन्धात् तदेव मैत्रीयदुःखानुसन्धात् इति कथमनुसन्धानव्यवस्थेत्याशङ्क्याह—“ अविद्येति ” । अविद्या-
त्मकबन्धनिवृत्त्यात्मकमोक्षस्य शुद्धगतत्वेऽपि दुःखाद्यनुसन्धात्त्व-
स्योपहितवर्तितया शुद्धभेदापादनायोगात् न च संसारस्य शुद्ध-
गतत्वे ब्रह्मणोऽपि संसारित्वार्पितः विम्बप्रतिविम्बयोरवदातत्व-
इयामन्ववत् घटाकाशमहाकाशयोः परिच्छिन्नत्वापरिच्छिन्नत्ववत्
एकस्यैव नभसस्तत्तत्कर्णपुटावच्छेदेन तत्तच्छ्रोत्रतावच्च औपाधिक-
भेदेन संसारित्वासंसारित्वव्यवस्थोपपत्तेरित्यर्थः ॥ २४ ॥ ननु
दुःखाद्यनुसन्धानरूपस्यानर्थस्योपहितनिष्ठत्वेन तस्य कल्पितत्वेन ब-
द्धस्य निवृत्तिरेव न तु मोक्ष इत्यापात इत्याशङ्क्य निरस्यति—
“ उपाधेरिति ” ॥ २५ ॥ अत एव न बन्धमोक्षयोर्वैयधिकर-
ण्यमित्याह—“ नेति ” । उपाधिसम्बन्धेन भोक्तृतोपलक्षित-
संसारस्तद्विरहे स्वरूपावस्थानं मोक्षोऽपीत्यर्थः ॥ २६ ॥ पक्षान्तरेणापि

अविद्यात्मकबन्धस्य शुद्धवस्तुगतत्वतः ।

सामानाधिकरण्यं स्यादेवं वा बन्धमोक्षयोः ॥ २७ ॥

अनुसन्धातृतापीष्टा शुद्धेऽवस्थात्रयानुगे ।

सर्वदेहेषु शुद्धस्यानुप्रवेशश्रुतिर्यतः ॥ २८ ॥

बद्धमुक्तव्यवस्थाऽपि न स्वाभाविकभेदगा ।

उपाधिबाधाबाधाभ्यां साऽपि सम्यग्व्यवस्थिता ॥ २९ ॥

येनैवोपाधिना यस्य परिच्छिन्नत्वमात्मनः ।

तदुपाधेर्लयात्तस्य मुक्तित्वे नास्त्यसम्भवः ॥ ३० ॥

एकजीवमते सर्वोपाधिनाशाद्विमुक्ता ।

इदानीं मुक्त्यभावस्य नानिष्टत्वं मते मम ॥ ३१ ॥

मिथ्याभूतस्य चोपाधेर्मिथ्याभेदैकहेतुता ।

बन्धमोक्षयोः सामानाधिकरण्यमित्याह—“अविद्यात्मकेति” ॥२७॥

शुद्धस्यानुसन्धातृत्वमिष्टमित्याह—“ अनुसन्धातृतेति ” ॥२८॥

बद्धमुक्तव्यवस्थाप्यनवद्यैवेत्याह—“ बद्धेति ” त्रिभिः ॥२९॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ननूपाधेः कथं भेदकत्वं तथा हि उपाधिः कि-
मेकदेशेन संबद्ध्यते कृत्स्नेन वा आद्ये त्वन्मते स्वाभाविकांशाभावे-
नौपाधिकत्वं वाच्यं तथाचानवस्था अन्त्ये त्वभेदकता कृत्स्नस्यैको-
पाधिग्रस्तत्वात् गगनादावपि स्वाभाविकांशाभावे घटाद्युपाधिस-
म्बन्धो न स्यात् तदुक्तं ‘भवेदुपाधिसम्बन्ध एकदेशेऽथ सर्वगः । ए-
कदेशेऽनवस्था स्यात्सर्वगश्चेन्न भेदक’ इत्याशङ्क्य सर्वविकल्पास-
द्वत्वेन मिथ्याभूतस्यैवोपाधेर्मिथ्याभेदप्रयोजकत्वस्य प्रागेवोपपादि-

अस्ति तेन न जीवानां मिथो भेदो मनागपि ॥ ३२ ॥

एवं जडेशभेदेऽपि भेदे च जडजीवयोः ।

तात्त्विके न प्रमाणं स्यात्प्रोक्तदोषानतिक्रमात् ॥ ३३ ॥

परिच्छिन्नत्वजन्यत्वजडत्वोपाधिभावतः ।

स्यादप्रयोजकत्वाच्च हेतोरनुमितिर्वृथा ॥ ३४ ॥

स्वप्रकाशतया सर्वप्रत्यये विषयत्वतः ।

ब्रह्मसिद्धावपि श्रौती गीरज्ञाननिवर्त्तिका ॥ ३५ ॥

तत्वादित्याह—“ मिथ्याभूतस्येति ” ॥ ३२ ॥

॥ जीवभेदानुकूलतर्कभङ्गः ॥

एवं जडेशभेदे जडजीवभेदे च तात्त्विके प्रमाणं नास्ति ब्रह्म जीवो वा अनात्मप्रतियोगिकधर्मिज्ञानावाध्यभेदवान् पदार्थत्वाद्धटवत् ब्रह्म जीवो वा घटप्रतियोगिकधर्मिज्ञानावाध्यभेदवान् घटासम्बद्धकालसम्बन्धित्वात् तदसम्बद्धदेशसम्बन्धित्वात् तज्जनकाजन्यत्वात् पटवत् ब्रह्म जीवो वा जडप्रतियोगिकधर्मिज्ञानावाध्यभेदवान् जडानात्मकत्वात् यदेवं तदेवं यथा दूरस्थवनस्पत्योरेक इत्यादिषु पूर्वोक्तदोषानतिवृत्तेः परिच्छिन्नत्वस्य जडत्वस्य जन्यत्वस्य चोपाधित्वात् अप्रयोजकत्वाच्चेत्यभिप्रेत्याह—“ एवमिति ” ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

यद्यपि सर्वजडाधिष्ठानत्वेन सर्वप्रत्ययगोचरत्वं ब्रह्मणस्तथापि पूर्णानन्दत्वादिरूपेण वेदैकगम्यत्वमित्याह—“स्वप्रकाशतयेति” । स्वप्रकाशत्वेन सर्वप्रत्ययवेद्यत्वेन च ब्रह्मसिद्धावपि सविलासाज्ञाननिवर्तकज्ञानाय वेदान्तसाफल्यस्य बहुधाऽभिधानादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

एवं जडानामन्योन्यभेदेनानुमितिः प्रमा ।

धर्म्यादिकविकल्पैकग्रासत्तासानपायतः ॥ ३६ ॥

मिथ्यात्वसाधकानां हि हेतूनां प्रबलत्वतः ।

तैर्बाधान्नानुमानं ते जडानां भेदसाधकम् ॥ ३७ ॥

द्वासुपर्णेति पूर्वार्धे न प्रमेयो भिदेक्ष्यते ।

अपदार्थतया तद्वदवाक्यार्थतयाऽस्य च ॥ ३८ ॥

एवं जडानां परस्परभेदे नानुमानमित्याह—“ एवमिति ” ।

घटस्तत्त्वतः शुक्त्यभिन्नो न शुक्तिसम्बद्धकालासम्बन्धित्वात् तज्जनकाजन्यत्वात् तत्रारोपितरूप्यवत् व्यावहारिकभेदस्य त्वयाऽप्यङ्गीकारेण न पक्षदृष्टान्ताद्यनुपपत्तिः अन्यथा भेदसिद्धयसिद्धयोर्दोषतदभावयोश्चाभेदेन स्वप्रक्रियाविरोधः स्यादित्यत्र तात्त्विकशुक्त्यभिन्नत्वरूपप्रतियोग्यप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धेः तत्त्वत इत्यस्य नेत्यत्र विशेषणत्वे सुतरामप्रसिद्धेः घटादिसमसत्ताकभेदमात्रेण हेतोरुपपत्त्या अप्रयोजकत्वाच्च भेदस्य तात्त्विकत्वे बाधस्योक्तत्वेन बाधाश्चेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ मिथ्यात्वसाधकानां प्राबल्यस्योक्तत्वेन तैर्बाधाच्च

न भेदेऽनुमानोदय इत्याह—“ मिथ्यात्वेति ” । तस्माद्भेदपञ्चकं नानुमानविषय इति भावः ॥ ३७ ॥

॥ भेदपञ्चकेऽनुमानभङ्गः ॥

ननु भेदतात्त्विकत्वे ‘द्वासुपर्णा’ ‘य आत्मनि तिष्ठन्’ ‘नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानां’ ‘अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोन्य’ इति श्रुतयो मानमित्याशङ्क्याह—“ द्वेति ”

॥ ३८ ॥ ननु द्वित्वस्य स्वाश्रयप्रतियोगिकभेदसमानाधिकरणत्वनि-

द्वौ चन्द्राविति वन्मिथ्या भेदेनाप्युपपत्तितः ।

न वास्तवस्य भेदस्याक्षेपकत्वं भवेद्विरः ॥ ३९ ॥

अतो नैवोत्तरार्द्धेऽपि तात्त्विकं भेदमाह सा ।

बुद्धिजीवपरत्वेन व्याख्याता श्रुतिरन्यथा ॥ ४० ॥

चेतनश्चेतनानां य आत्मन्नित्यादिवेदगीः ।

आधाराधेयभावादेस्तात्त्विकत्वे न तत्परा ॥ ४१ ॥

किन्तु काल्पनिकं भेदमादायैवोपपद्यते ।

श्रुत्यन्तरविरोधाच्च न सा भेदपरा श्रुतिः ॥ ४२ ॥

त्रिकालाबाध्यताबोधिपदाभावादजाश्रुतिः ।

यमात् श्रुतद्वित्वार्थापत्तिसमधिगतस्याऽपि भेदस्य श्रौतत्वमित्या-
शङ्क्य निरस्यति—“ द्वाविति ” ॥ ३९ ॥ अत एव नोत्तरार्द्ध-
स्यापि तात्त्विकभेदपरत्वं । वस्तुतस्तत्त्वस्याः श्रुतेः पैङ्गिरहस्यब्राह्मणे
बुद्धिजीवपरतया व्याकृतत्वेन जीवेशभेदपरत्वस्य वक्तुमशक्य-
त्वादित्याह—“ अतइति ” ॥ ४० ॥ ‘ य आत्मनि तिष्ठ ’ न्नित्या-
दावाधाराधेयभावस्य ‘ चेतनश्चेतनानामिति ’ निर्द्धारणस्य ‘ अ-
जोन्य ’ इत्यत्र भेदव्यपदेशस्य च काल्पनिकभेदमादायाप्युपपत्तेर्भे-
दतात्त्विकत्वापर्यवसायित्वात् श्रुत्यन्तरविरोधाच्च न भेदे कस्या
अपि श्रुतेस्तात्पर्यमित्याह—“ चेतन ” इति द्वाभ्यां ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

नचैतच्छ्रुतिविरोधात्सैव श्रुतिरन्यपरा भेदश्रुतेः प्रत्यक्षसिद्ध-
भेदानुवादित्वेन हीनबलत्वादित्याह—“ त्रिकालेति ” ।

प्रत्यक्षसिद्धभेदानुवादित्वेन न तत्परा ॥ ४३ ॥

व्यावहारिकभेदे वा तत्पराऽस्त्वर्थवादवत् ।

प्रामाण्यं वैपरीत्यं वा विरोधेनाभिदाश्रुतेः ॥ ४४ ॥

तात्पर्यलिङ्गवत्त्वात्स्यात्प्राबल्यमभिदाश्रुतेः ।

यत्र भेदश्रुतिर्मुक्तौ सा मुक्तिः स्यादवान्तरा ॥ ४५ ॥

परमुक्तौ न भेदोऽस्ति सर्वद्वैतनिषेधनात् ।

विस्तरेण प्रकारोऽयं ज्ञेयो भावप्रकाशतः ॥ ४६ ॥

अजोऽन्य इत्यादौ त्रिकालाबाध्यत्वबोधकपदाभावात् भेदनिषेधक-
श्रुतेर्भेदतात्विकत्वनिषेधपरत्वेन भेदस्वरूपप्रतिपादकवाक्यस्य त-
त्प्रतिप्रसवायोगात् प्रत्यक्षसिद्धभेदानुवादित्वमेवेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

॥ भेदश्रुतेरनुवादकत्वोपपत्तिः ॥

अथवाऽनुवादत्वाभावेऽपि व्यावहारिकभेदपरत्वेनैव श्रुत्युपपत्तिरि-
त्याह—“ व्यावहारिकेति ” । न चाप्रामाण्यापातः अर्थवादवा-
क्यवत्तदुपपत्तेः प्रतीयमानार्थे वा भेदश्रुतिविरोधेनाप्रामाण्यस्येष्ट-
त्वाच्चेत्यर्थः ॥ ४४ ॥ पङ्क्तिविधतात्पर्यलिङ्गवत्त्वादौक्यश्रुतेः प्राबल्यमि-
त्याह—“ तात्पर्येति ” । ननु नायं भेदो व्यावहारिको मुक्ताव-

पि भेदस्य श्रुतिस्मृतिभ्यां सिद्धेरित्याशङ्क्याह—“ यत्रेति ” ।

तस्या मुक्तेरवान्तरत्वात् । नन्विदं ‘ ज्ञानमुपाश्रित्य ’ त्यादिना सा परमा
मुक्तिरित्यत आह—“ परेति ” । परममुक्तौ भेदस्याप्रसक्तेः
व्यावहारिकत्वोपपत्त्या भेदश्रुतेर्व्यावहारिकभेदपरत्वमेवेति सिद्धं
अयं प्रकारो विस्तरेणास्मत्कृते गीताभावप्रकाशे द्रष्टव्य इ-
त्यर्थः ॥ ४६ ॥

॥ भेदश्रुतेर्व्यावहारिकभेदपरत्वोपपत्तिः ॥

न वा शब्दान्तरादीनां भेदकत्वेऽपि तात्त्विके ।

अभेदे स्याद्विरोधित्वं प्रत्यक्षसमकक्षतः ॥ ४७ ॥

मीमांसकोऽप्यपूर्वस्त्वमन्यभेदकमानतः ।

कल्पयस्यात्मनोभेदं नेक्षसेऽतिप्रसञ्जनम् ॥ ४८ ॥

भेदे षड्विधतात्पर्यलिङ्गं नास्ति श्रुतेर्मतं ।

ननु पूर्वतन्त्रे द्वितीयाध्याये यैरेव शब्दान्तरादिभिः कर्मभेद उ-
क्तसैरेव जीवेशभेदोऽपि सिद्ध्यति तथाहि एष एव जीवं प्रबोधयति-
एतस्माज्जीव उत्तिष्ठतीति विरुद्धार्थधातुनिष्पन्नाख्यातरूपशब्दान्तरस्य
नित्यः परो नित्यो जीव इत्यप्रत्यभिज्ञायमानपुनः श्रुतिरूपाध्यासस्य
द्वासुपर्णेत्यादिसंख्याया अशब्दं अनश्नन् इत्यादेर्भेदकस्य गुणान्तरस्य
'यतो वाचो निवर्त्तन्त' इत्यादिप्रकरणान्तरस्य जीवेशाविति नामधेय-
भेदस्य सत्वाच्चेत्याशङ्क्य निरस्यति—“ न वेति ” । प्रत्यक्षादि-
समकक्षतया शब्दान्तरादीनां भेदकत्वेऽपि तात्त्विकाभेदाविरोधात्
न तथात्वमित्यर्थः ॥ ४७ ॥ शङ्कितुः शास्त्रतात्पर्यानभिज्ञतां दर्शयति—
“ मीमांसक इति ” । अहृष्टचरस्त्वं मीमांसको यः कर्मभेदे शा-
स्त्रभेदे वा प्रमाणत्वेन क्लृप्तानां शब्दान्तरादीनां चेतनभेदे प्रमाण-
त्वं कल्पयसि नह्यन्यभेदप्रयोजकस्यान्यभेदप्रयोजकता विशिष्टभेद-
प्रयोजकस्यापि विशेषणभेदस्य विशेष्यभेदकत्वापत्तेः देवदत्त उत्ति-
ष्ठति शिष्यं बोधयति यजति ददाति जुहोतीत्यादावपि भेदापत्तेर्न
शब्दान्तरस्य कर्तृभेदकतेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

॥ शब्दान्तरादेरात्मभेदकत्वाभावोपपत्तिः ॥

ननु षड्विधतात्पर्यलिङ्गोपेतश्रुतिगम्यभेदस्य कथमतात्त्विकत्वं
तथा हि आथर्वणे ' द्वासुपर्णेत्युपक्रमः ' परमं साम्यमुपैतीत्युपसं-
हारः तयोरन्यः अनश्नन्नन्यः अन्यमीशमित्यध्यासः शास्त्रकगम्ये-
श्वरप्रतियोगिकस्य कालत्रयाबाध्यभेदस्य शास्त्रं विना अप्राप्तेरपूर्वता
' पूण्यपापे विधूयेति ' फलं ' अस्यमहिमानमिति स्तुतिरूपोऽर्थवादः

मुण्डकोपक्रमादीनामद्वैतैकपरत्वतः ॥ ४९ ॥

पौर्वापर्यापरिज्ञानात्प्राह भेदपरां श्रुतिम् ।

भ्रान्तस्तेन न वेदान्तप्रमाणं भेदगोचरं ॥ ५० ॥

अस्ति अनश्रन्नित्युपपत्तिः अत्र च मायामात्रमिदं द्वैतमित्यादाविव द्विशब्द एव भेदवाचक इत्याशङ्क्याह—“ भेद इति ” । आथर्वणे प्रथममुण्डके ‘ कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति ’ प्रश्नानन्तरं द्वेविद्ये वेदितव्ये इति विद्याद्वयमवतार्य ऋग्वेदादिलक्षणामपरामुक्ता ‘ अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते यत्तद्रेक्ष्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमित्यादिना परविद्याविषयं प्रतिपादयताऽभेदस्यैवोपक्रान्तत्वात् द्वितीयमुण्डके ‘ पुरुषं एवेदं विश्वं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठमिति मध्ये परामर्शात् तृतीय मुण्डकान्ते च ‘ परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति स योह वैतत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यैक्यलक्षणफलोपसंहाराच्च मुण्डकत्रयात्मिकाया उपनिषद् ऐक्यपरत्वे स्थिते ‘ असंयुक्तं प्रकरणादिति ’ न्यायेनाभि(१)क्रमणादिवन्मध्यस्थितवाक्यस्याऽपि द्वासुपर्णेत्यादेस्तदनुकूलत्वे सम्भवति महाप्रकरणविरोधेन विपरीततात्पर्यकल्पनया भेदोपक्रमत्वाभावात् परमं साम्यमुपैतीत्यस्य पूर्वोक्तन्यायेनैक्यपरतया भेदोपसंहारत्वाभावात् अनश्रन्नन्य इत्यादिना न तात्त्विकभेदाभ्यास इत्यादिविचारेण श्रुतेरैक्यपरत्वं निश्चीयते इत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥

(१) ननु द्वासुपर्णेत्यादावैक्यस्याऽस्य एतादृशीकृत्यायत्तत्वाऽऽह अभिक्रमणेति । दर्शपूर्णमासौ प्रकृत्य प्रयाजसमीपे श्रूयते अभिक्रामं जुहोतीति तत्राभिक्राममित्यस्य णमुल्लङ्घनाभिक्रम्येत्यर्थकत्वात् जुहोतिना प्राकरणिकसर्वहोमानुवादात्तदुद्देशेनाभिक्रमणं विधीयते प्रयाजानां सन्निधिसत्त्वेऽपि तदपेक्षया प्रकरणस्य बलवत्त्वात् न चावान्तरप्रकरणेन प्रयाजाङ्गतेति वाच्यम् । अवान्तरप्रकरणस्य विनियोजकत्वे सर्वेषामङ्गानां तत्सम्भवेन मिथी-ङ्गाङ्गितापत्तिरिति प्राप्ते प्रयाजान्विधाय त्रीन्प्रयाजानिष्णवा समानयत उपभृत इत्यनेनोपभृतस्यान्यस्यार्धं जुहुवां स्थाप्यमित्येवं रूपं समानयनं विधाय अभिक्रामं जुहोतीत्युक्तत्वाद्यैव प्रयाजानां मियुनं वेद समिधोवह्वीरिवेत्यादिना प्रयाजानिष्णवाह्वीष्यभिधारयतीत्यन्तेन प्रयाजपरामर्शात्तत्सुन्दर्मस्य प्रयाजप्रकरणत्वनिश्चयात् तेन तन्मध्येयद्विहितं तत्तत्प्रयाजाङ्गमिति निश्चयात् इति तृतीयप्रथमे स्थितम् तथा च तन्प्रायेन पूर्वापरवाक्यार्थयोरेक्यबुद्धुपकारकत्वान्मध्यस्थद्वासुपर्णेत्यादर्थस्यापि तदित्यर्थः ।

ऐक्यमात्मस्वरूपं हि ज्ञानानन्दादिरूपवत् ।

निरपेक्षतयैक्यस्य निरपेक्षात्मरूपता ॥ ५१ ॥

तत्त्वमस्यादिमानं स्यादभेदे ब्रह्मजीवयोः ।

विरुद्धांशपरित्यागात्सोऽयमित्यादिवद्भूतं ॥ ५२ ॥

त्यागो विरुद्धरूपस्याविवक्षामात्रतो मतः ।

॥ भेदश्रुतेः पङ्क्तिविधतात्पर्यलिङ्गभङ्गः ॥

नन्वैक्यमात्मस्वरूपमुतान्यत् नाद्यः एकतरपरिशेषाद्यापत्तेः सापेक्षैक्यस्य निरपेक्षात्मत्वायोगाच्च नान्यः सत्यत्वे अद्वैतहानिः मिथ्यात्वे तत्त्वमसीत्यादेरतत्त्वावेदकत्वापत्तेरित्याशङ्क्याद्यमेवान्वद्यमित्याह—“ ऐक्यमिति ” । ज्ञानानन्दयोरात्मैक्येऽपि यथा नैकतरपरिशेषपर्यायत्वादिकं कल्पितानन्दत्वादिधर्मात् तथा प्रकृतेऽपि सम्भवात् ऐक्ये अभिज्ञेयत्वस्य प्रागुक्तेः तस्याऽपि निरपेक्षतया निरपेक्षात्मरूपत्वाविरोधात् अज्ञानाद्यधिष्ठानतया भासमानात्मरूपत्वेऽपि ऐक्यस्य तद्गोचरवृत्तिविशेषस्याज्ञाननिवर्तकस्येदानीमसत्त्वात्संसारोपपत्तिरपीति तात्पर्यार्थः ॥ ५१ ॥ शून्यस्य निःस्वरूपत्वाच्च शून्यस्यैक्यरूपताऽतो जीवब्रह्माभेदे ‘तत्त्वमस्यमात्मा ब्रह्मे’त्यादिश्रुतिर्मानमित्याह— “ तत्त्वमिति ” ॥ ५२ ॥

॥ ऐक्यस्वरूपोपपत्तिः ॥

ननु सार्वश्यासार्वश्यादिविशिष्टयोरैक्यमयोग्यतापराहतं कथमुदाहृतश्रुत्या बोध्यमित्यत आह—“विरुद्धांशेति” । सोऽयमित्यादाविविरुद्धाकारत्यागेन शुद्धयोरैक्यबोधनं युक्तमित्यर्थः । ननु विरुद्धाकारत्यागो किमविवक्षामात्रेण उतानित्यत्वेन उत मिथ्यात्वेन नाद्यः विरुद्धाकारस्याविवक्षायामप्यनपायात् न हि असद्वा इदमग्र आसीत् सर्वं ब्रह्मे त्यादिश्रुत्या सत्त्वशून्यत्वयोश्चित्त्वजडत्वयोर्वैहाविवक्षामा-

स च ब्रह्मानुभूत्यैकागोचरत्वं न चात्ययः ॥ ५३ ॥
जडानां बाध्यरूपत्वान्निःस्वरूपत्वतो ऽसतः ।
न जीवब्रह्मवत्तत्त्वानुस्यूताकारसम्भवः ॥ ५४ ॥
नोपजीव्यविरोधोत्तोपजीव्यांशो न बाध्यते ।

त्रेण ब्रह्मणः शून्येन जडेन च ऐक्यं सुवचं न द्वितीयः तत्त्वं भवि-
ष्यसीति निर्देशापत्या असीति वर्तमाननिर्देशायोगात् दशाभेदेन
भेदाभेदयोः सत्त्वापत्या त्वयाप्यनङ्गीकाराच्च जीवेशयोः स्वातन्त्र्य-
पारतन्त्र्यादेर्नित्यत्वाच्च न तृतीयः निर्दोषश्रुतिसाक्षिसिद्धयोर्विरुद्ध-
धर्मयोर्मिथ्यात्वायोगादित्याशङ्क्याह—“ त्यागइति ” । विरुद्धा-
कारस्याविवक्षैव त्यागात् त्यागश्च ब्रह्मानुभवाविषयत्वं न त्वपायः
तस्य चरमसाक्षात्कारसाध्यत्वात् तथा च तत्तेदन्ते इवानपेते अपि
सार्वभ्यासार्वभ्ये नाश्रयाभेदविरोधाय अविवक्षा च प्रधानप्रमेयनि-
र्वाहायेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

असत्त्वेत्यादौ सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादौ च शून्यजडैक्यापत्ती इ-
त्याह—“ जडानामिति ” । शून्यसतोः चिज्जडयोर्वा विरुद्धा-
कारपरित्यागेन जीवब्रह्मणोरिवानुस्यूतस्याकारस्याभावात् असतो
निःस्वरूपत्वाज्जडस्य बाध्यस्वरूपत्वान्न तदैक्यापत्तिरित्यर्थः ॥ ५४ ॥

॥ जीवब्रह्माभेदेप्रमाणम् ॥

नन्वैक्यश्रुत्या प्रत्यक्षसिद्धं जीवमनूद्य ब्रह्मत्वं वा बोधनीयं श्रुति-
सिद्धं ब्रह्मानूद्य तस्य जीवत्वं वा उभयानुवादेनाभेदो वा विधेयः
सर्वथाऽप्युपजीव्यविरोधान्नैक्ये प्रामाण्यं प्रत्यक्षेण जीवस्य ब्रह्म-
भिन्नत्वेन श्रुत्या च सर्वज्ञत्वादिमद्ब्रह्मग्राह्यया तद्धीनत्वेनानु-
भूयमानाज्जीवाद्भिन्नत्वेन ब्रह्मणो ज्ञायमानत्वात् न चानुमानेन ब्र-
ह्मोपस्थितिः तेनापि सर्वज्ञत्वादिना ब्रह्मणो विषयीकरणेनोपजीव्य-
विरोधतादवस्थ्यादिति चेन्मैवमित्याह—“ नोपजीव्येति ” ।

यद्वाध्यते न तच्चेहोपजीव्यमिति वर्णितं ॥ ५५ ॥

सार्वज्ञ्यादिविशिष्टं यत्तत्रैक्यं नेष्यते मया ।

ऐक्यज्ञानं प्रमाणत्वे न तज्ज्ञानमपेक्षते ॥ ५६ ॥

तस्मादैक्यश्रुतेः सर्वशेषित्वेन बलिष्ठता ।

ब्रह्मात्मैक्यपरत्वं स्यात्सिद्धं भेदैकबाधनात् ॥ ५७ ॥

तात्पर्यनिश्चितेह्यैक्ये तन्निर्वाहकलक्षणा ।

शक्तिग्रहादौ तयोरुपजीव्यत्वेऽपि स्वप्रमेयेऽनुपजीव्यत्वात् तथा च यदुपजीव्यं तन्न बाध्यते यद्वाध्यते तन्नोपजीव्यमिति मिश्रोक्त्या प्राग्वर्णितमित्यर्थः ॥ ५५ ॥

ननु यद्धि यदपेक्षं यस्य बाधे स्वस्य बाधापत्तिश्च तत्तस्योपजीव्यं प्रकृते च धर्म्यादिग्राहकस्यैव स्वप्रामाण्यग्राहकतया तदूबाधे स्वबाधापत्तिरिति चेत्सत्यमित्याह—“ सार्वज्ञ्यादीति ” । सार्व-

ज्ञ्यादिविशिष्टं न तद्धर्मिः किन्तु ब्रह्मस्वरूपमात्रं विशिष्टधर्मिज्ञानप्रामाण्यमैक्यज्ञानप्रामाण्ये नापेक्ष्यते किन्तु स्वरूपज्ञानप्रामाण्यमात्रमित्यर्थः ॥ ५६ ॥ तस्मादुपजीव्यविरोधाभावात् प्रत्युताभेदश्रुतेरेव सर्वशेषितया भेदश्रुतिं प्रत्यप्युपजीव्यत्वात् भेदश्रुतेरेव तद्विरोधेन तदानुकूल्यतया नेयत्वात् सर्वविरोधशून्यं तत्त्वमस्यादिवाक्यं तथा-चैक्यपरमिति सिद्धमित्याह—“ तस्मादिति ” ॥ ५७ ॥

॥ ऐक्यश्रुतेरुपजीव्यवाधाभावः ॥

नन्वेवं पदद्वयेऽपि लक्षणा स्यात् तथा च मन्मतमाश्रित्यैकपदलक्षणैव लक्षणीया तथा हि द्वासुपर्णा सयुजेत्यादौ जीवस्य ब्रह्मसाहचर्योक्तेस्तत्साहचर्यात्तदिति व्यपदेशः ‘वसन्तादिभ्यष्टमि’-

निर्दुष्टा न तु तात्पर्यस्यागस्तदनुरोधतः ॥ ५८ ॥

न हि मुख्यपरत्वे स्युरर्थान्तरविकल्पनाः ।

त्यत्र वसन्तसहचरिते(१)अध्ययने वसन्तपदप्रयोगस्य महाभाष्ये उ-
क्तत्वात्सन्मूलाः प्रजाः सदायतना'इत्यादिवाक्यशेषात्प्रसिद्धत-
दाश्रितत्वाद्वा तदितिव्यपदेशः 'समर्थः पदविधि'रिति सूत्रे समर्थ-
पदाश्रितत्वेन पदविधौ समर्थपदप्रयोगस्य महाभाष्योक्तेः 'सन्मू-
लाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजा' इति वाक्यशेषात्प्रसिद्धतज्जत्वाद्वा त-
त्पदप्रयोगः 'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासी'दित्यादिवत् 'इग् यणः संप्रसा-
रण'मित्यत्र(२)संप्रसारणाज्जातोवर्णः संप्रसारणमिति भाष्योक्ते 'प्रा-
णबन्धनं हि सोम्य मन'इति वाक्यशेषेण जीवस्येशाधीनत्वोक्त्या
तदधीनत्वाद्वा तच्छब्दप्रयोगः 'धान्यमसि धिनुही'त्यत्र मन्त्रे त-
ण्डुले धान्यपदप्रयोगवत् 'तत्सादृश्याद्वा तच्छब्दप्रयोगः सारूप्या'-
दिति जैमिनिसूत्रे 'आदित्यो ऽयूप'इत्यादिकं सादृश्यादित्युक्तत्वात्
'तद्गुण(३)सारत्वात्तद्व्यपदेशः प्राज्ञव'दिति ब्रह्मसूत्रेण ब्रह्मगुणयोगा-
ज्जीवे तद्व्यपदेश इत्युक्तेरिति चेन्नैवमित्याह—“ तात्पर्यइति ” ।

अभेदे तात्पर्येऽवधृते, तन्निर्वाहकलक्षणाबाहुल्यस्यादोषत्वात् न हि
लक्षणैक्यानुरोधेन तात्पर्यपरित्यागः तदुक्तं न्यायचिन्तामणौ ता-
त्पर्यास्ति वृत्तिर्न वृत्तेस्तात्पर्यमिति तात्पर्यार्थः ॥ ५८ ॥

(१) अध्यायनविषये वसन्तसहचरिते वसन्तादिभ्यः गतत्वेन तदधीते तद्देत्या-
द्यर्थे ठग्विधानाद्वसन्तकालस्याध्यायनाविषयत्वाद्वासन्तप्रतिपादको यन्मिवसन्तशब्दार्थस्य व-
सन्तसम्बन्धिपदसम्बन्धित्वेन वसन्तसाहचर्यादित्युक्तम् ।

(२) इग्यणः संप्रसारणमिति सूत्रे यणः स्थाने य इग्वर्णः स सम्प्रसारण संज्ञ-
इति चेत्तर्हि व्यञ्जसम्प्रसारणमित्यादौ दोषो न हि व्यजीयणस्थाने इकस्मिन्नीक्षित्यः व्यः
सम्प्रसारणमित्यनेन वर्णं संज्ञापकं दूषयित्वा यणस्थाने इग्वभवनरूपो वाक्यार्थः स सम्प्र-
सारणसंज्ञ इति पक्षान्तरमाशङ्क्य वाक्यार्थस्यासत्त्वरूपत्वेन स्थानित्वाद्यभावात्सम्प्रसार-
णस्येतादौ दोष इति तदपि दूषयित्वा काकाज्जाते काकादिपदस्यैव सम्प्रसारणाज्जा-
तस्य कारोदिवर्णस्याऽपि सम्प्रसारणसंज्ञकत्वेन स्थानित्वाद्युपपत्तिरित्युक्तम् ।

(३) म० २ । ३ । २६ ।

न तथा श्रुतिसूत्राणां व्यवस्था त्वन्मतेऽञ्जसा ॥ ५९ ॥

विशेषणांशत्यागेऽपि न त्यागः स्याद्विशेष्यगः ।

भागलक्षणया त्वैक्यं निर्दुष्टं श्रुतिसम्मतं ॥ ६० ॥

स आत्मा तत्त्वमित्यत्रैतदात्म्यमिति शङ्कतः ।

जहदजहल्लक्षणया मुख्यपरत्वे सम्भवति तत्सहचरिताद्यर्थपरत्वकल्पनस्यानुचितत्वादित्याह—“ नहीति ” । ‘द्वा सुपर्णा सयुजा’ इत्यनेन न जीवस्य ब्रह्मणा सहचरितत्वोक्तिः कित्वन्तःकरणेनेति न तेन सहचरितत्वप्रसिद्धिरपि न वा ‘सन्मूलाः सर्वाः प्रजा’ इत्यादिना जीवस्य तदाश्रितत्वप्रसिद्धिः प्रजाशब्दस्य प्रजायमानवाचकत्वेन जीवस्य नित्यस्याप्रतिपादनात् अतएव न तज्जन्यत्वेन तच्छब्दप्रयोगः यच्च ‘तद्गुणसत्त्वा’दित्यादिना जीवे ब्रह्मगुणयोग इति तन्न । बुद्धिगुणसूक्ष्मत्वयोगाज्जीवे ब्रह्मणाव सूक्ष्मत्वमित्येवंपरत्वात्सूत्रस्य सर्वत्रापि श्रुतिसूत्रार्थानभिज्ञत्वमेव स्वस्य प्रकटितमित्यर्थः । ननु जहदजहल्लक्षणायां वाच्यान्तर्गतत्वेन प्राग्धीस्थस्य बाधकात् त्यक्तस्य पुनःस्वीकारः जहल्लक्षणायां अधीस्थस्य त्यक्तस्यैव स्वीकारः त्यक्तस्वीकाराद्वरमधीस्थस्वीकार इति चेन्मैवमित्याह—“ विशेषणांशेति ” । अनुपपत्त्या विशेषणत्यागेऽपि विशेष्यांशत्यागात् तथा च तेन त्वं तिष्ठसीति वा ततः सञ्जात इति वा तस्य त्वमिति वा तस्मिंस्त्वमिति वाऽर्थप्रकल्पनमतीवासङ्गतमेवोत्प्रेक्षितमिति नैक्ये का चिदप्यनुपपत्तिस्त्वत्सम्भावितसम्भवतीति तात्पर्यार्थः ॥ ६० ॥

नन्वैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसीत्यत्र तत्त्वेन नात्मा परामृश्यते किन्त्वैतदात्म्यं नपुंसकत्वात् ऐतदात्म्यमित्यस्य एष चासावात्मा च एतदात्मा तस्येदं ऐतदात्म्यं एवं च ए-

एतत्सद्यस्य सर्वस्यास्यात्माभावे ष्यञो विधेः ॥ ६१ ॥

सामानाधिकरण्यं तद्यो वै भूमेतिवत्सुखं ।

एकविज्ञानतः सर्वविज्ञानस्य प्रतिज्ञया ॥ ६२ ॥

न चैक्यं देहदेहित्वहेतुकं तत्त्वमोर्मतं ।

तदीयं वस्तु त्वमसीत्यर्थो नत्वात्माभेदः एतदात्मा यस्य तदैतदा-
त्म्यमित्यर्थे भावप्रत्ययवैयर्थ्यापत्तेः ततो वरमर्थान्तराश्रयणं वि-
चित्रा हि तद्धितगतिरिति वचनात् 'स स्रष्टा चैव संहर्ता नियन्ता
रक्षिता हरिः । तेन व्याप्तमिदं सर्वमैतदात्म्यमतो विदु'रिति स्मृते-
श्चेति चेन्मैवमित्याह—“ स इति ” द्वाभ्यां । अयमर्थः तस्ये-
दमित्यर्थे ष्यञोऽविधानात् प्रयोगादर्शनाच्च स्वार्थे च सौख्यमि-
त्यादिप्रयोगदर्शनात् तथा च एतत्सत् आत्मा यस्य सर्वस्य तदैत-
दात्म तस्य भाव एतदात्म्यं सामानाधिकरण्यं तत्स्वार्थिकत्वाद्वा
भावभवित्रोरभेदोपचाराद्वा यो वै भूमा तत्सुखमिति वत् यत् स्मृ-
तावेतद्यापकत्वेन एतदात्म्योक्तिः सा न युक्ता एकविज्ञानेन सर्व-
विज्ञानप्रतिज्ञाविरोधादिति ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

ननु शरीरवाचिनां देवमनुष्यशब्दानां शरीरिपर्यन्तत्वदर्श-
नात् ब्रह्मशरीरभूतजीववाचित्वम्पदस्य ब्रह्मपर्यन्तत्वेन तत्त्वमिति
व्यपदेशः शरीरशरीरिभावनिवन्धनः 'यस्यात्मा शरीर'मित्यादिश्रुते-
रिति मुख्यमेवास्मन्मते पदद्वयमिति चेन्मैवमित्याह—“ नचेति ”
अयमर्थः शरीरिपर्यन्तत्वमिति तल्लक्षकत्वं वा तत्राऽपि शक्तत्वं वा
शरीरविषयवृत्त्यैव तत्प्रतिपादकत्वं वा नाद्यः मुख्यत्वानुपपादनात्
न द्वितीयः शरीरवाचिनामित्यसाधारण्येन निर्देशानुपपत्तेः प्रवृ-
त्तिनिमित्तमनुष्यत्वादिजातेः शरीरिण्यवृत्तेरुक्तत्वाच्च, न तृतीयः अ-
न्यविषयवृत्तेरन्यत्रानुपयोगेन शरीरशरीरिणोरनादिभ्रमसिद्धाभेद-
निबन्धनोऽयं प्रयोगो वाच्यः तथा चात्राप्यभेदनिबन्धन एवायं प्र-

तात्त्विके बाधकाभावादभेदे ब्रह्मजीवयोः ॥ ६३ ॥

वेदे शकुनिदृष्टान्ते भेदः सन्नन्यथेष्यते ।

स्वमपीत इति श्रुत्या स्वरूपे स्वार्थ ईरितः ॥ ६४ ॥

प्राज्ञेन सम्परिष्वक्त इति विक्षेपहानितः ।

योगः अभेदस्तु भेदबोधकाभावादत्र तात्त्विक इत्येव विशेष इति ॥ ६३ ॥ ननु 'स आत्मा तत्त्वमसी'त्यत्रातत्त्वमसीति पदच्छेदः शब्दो नित्य इत्यत्रानित्य इति पदच्छेदो यथा घटदृष्टान्तानुसारेण तथाऽत्रापि शकुनिसूत्रादिदृष्टान्तानुसारादिति चेन्नत्याह—“ वेद इति ” । 'स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रवद्ध' इत्यादिदृष्टान्ते विद्यमानोऽपि भेदो नातदिति पदच्छेदप्रयोजकः तं विनैव तदुपपत्तेः तथा हि ज्वरादिरोगग्रस्तस्य तन्निर्मोकं स्वास्थ्ये विश्रान्तिवत् जाग्रत्स्वप्नावस्थयोः करणव्यापारजनितश्रमापनुत्तये जीवस्य देवतात्मकस्वरूपावस्थानमित्यस्मिन्नर्थे शकुनिसूत्रदृष्टान्त इत्यन्यथैवोपपत्तेः 'स्वमपीतोभवती'त्यत्र स्वशब्दस्य स्वरूपे मुख्यस्यार्थान्तरपरत्वे गौणीलक्षणयोरन्यतरापत्तेः अभेदे योगरूढयोरभावेऽप्युपसर्गप्रकृतिप्रत्ययपर्यालोचनया लब्धस्वरूपप्राप्तिरूपार्थस्य अभेदे पर्यवसानादिति तात्पर्यार्थः ॥ ६४ ॥

ननु 'प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्त' इति सुषुप्तविषयभेदश्रुत्या त्वन्मतेऽपि भेदपरेण 'सु(१)षुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेने'ति सूत्रेण त्वत्पक्षेऽपि जागरण इव सुषुप्तावप्याविद्यकजीवब्रह्मभेदस्वीकारेण च विरोध इति चेन्नत्याह—“ प्राज्ञेनेति ” । सुप्तौ हि जाग्रत्स्वप्नावस्थयोरिव स्फुटतरविक्षेपो नास्तीत्यभिप्रायेण स्वरूपप्राप्त्युक्तिः नत्वात्यन्तिकाभेदाभिप्रायेणान्यथा सुषुप्तिमुक्तयोरविशेषापत्तिः स्यादि-

सुप्तौ स्वरूपलाभोक्तिर्नत्वात्यन्तिकतत्परा ॥ ६५ ॥

एवमन्यत्र वेदान्ते भेदगन्धोऽपि नेष्यते ।

एक्ये षड्विधतात्पर्यलिङ्गसद्भावतः श्रुतेः ॥ ६६ ॥

ब्रह्म वा इदमित्याद्यारण्यकस्थगिरामपि ।

एक्ये प्रमापकत्वं ता न भेदं लवतोऽब्रुवन् ॥ ६७ ॥

स यश्चायं नरे यश्चासावादित्ये स एककः ।

इति गीरैक्यमेवाहोपाधिभेदनिवारणात् ॥ ६८ ॥

स योह परमं ब्रह्म वेदेत्यादि तु मुण्डके ।

ब्रह्मैक्यपरमेवेति वाक्यं भेदभ्रमापहं ॥ ६९ ॥

त्यर्थः ॥ ६५ ॥ उक्तन्यायमन्येषु श्रुतिवाक्येष्वतिदिशति—“ एवमिति ” ॥ ६६ ॥

॥ तत्त्वमसिवाक्यार्थनिरूपणम् ॥

बृहदारण्यकस्थितस्य तु ‘ ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति ’ वाक्यस्यानुपासनाप्रकरणस्थ-
तया अभेदप्रमापकत्वमेवेत्याह—“ ब्रह्मेति ” । ता गिरोल-
वतो शतोपि कटाक्षेणापि भेदं न वदन्तीत्यर्थः ॥ ६७ ॥ ‘ स(१) यश्चायं
पुरुष । यश्चासावादित्ये । स एक ’ इति वाक्यस्यापि नान्तर्याम्यैक्यप-
रता ‘ ब्रह्मविदाप्नोति पर ’ मित्यादिना शुद्धस्य ब्रह्मणः प्रकृततया
तस्मिन्नुपाधिकृतभेदस्य तात्त्विकत्वप्रसक्तौ तन्निराकरणार्थत्वेन ऐ-
क्योपदेशोपपत्तेरित्यभिप्रेत्याह—“ स इति ” ॥ ६८ ॥ मुण्डकेपि
तदैक्यपरं वाक्यमुदाहरति—“ स य इति ” ॥ ६९ ॥

परात्परमुपैतीति ब्रह्मप्राप्तिपरं वचः ।

अविद्याभ्रान्तिबाधात्स्यादैक्यज्ञाने न सा गतिः ॥ ७० ॥

सर्व एकीभवन्तीत्येतदप्यैक्यप्रमापकम् ।

अज्ञानहेतुकानेकभावं ध्वस्तैकतां गतः ॥ ७१ ॥

अतोऽन्यदार्तं नेतीति जडवर्गनिषेधतः ।

‘परात्परं पुरुषमुपैति दिव्य’मिति न देशान्तरस्थब्रह्मप्राप्त्युक्ति-
परा तस्याः सगुणोपासनफलत्वेन ब्रह्मविद्याफलत्वासम्भवेन स्वरू-
पभूतब्रह्मप्राप्तिपरत्वादित्याह—“परात्परमिति” । नन्वद्वैति-

मते नित्यं ब्रह्मभूतस्या पूर्वब्रह्मभावोक्तिरयुक्तेति तत्राह—“अवि-
द्याभ्रान्तीति” । कण्ठगते चामीकरादौ भ्रान्तिनिवृत्तिमात्रेण प्रा-

प्तप्राप्तिरूपतया फलत्वदर्शनान्नदुक्तिर्युक्तैवेत्यर्थः ॥ ७० ॥ ‘परे-
ऽव्यये सर्व एकीभवन्ती’त्येतदप्यभेदे मानमित्याह—“सर्व इति” ।

ननु गावः सायं गोष्ठे एकीभवन्ति’ एकीभूता नृपाः सर्वे ववृषुः पा-
ण्डवं शरैः । कीटो भ्रमरेणैकीभूत इति स्थानैकमत्यैक्यसादृश्यनिब-
न्धनैकीभावस्य गोनृपकीटभ्रमरादौ दर्शनात् अत्रापि तैरेव निमि-
त्तैर्गौण एकीभावः स्यादित्याशङ्क्य निराचष्टे—“अज्ञानेति” ।

मुख्यत्वे सम्भवति गौणत्वस्यायोगात् ब्रह्मैक्यमात्रपरत्वेन सकृदु-
च्चरितस्य नानेकार्थपरत्वशङ्कापीत्यर्थः ॥ ७१ ॥ अनेन ह्येतत्सर्वं वे-
देति प्रतिज्ञातस्यैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्योपपादनार्थं अन्यत्वेन प्र-
तीतेन जीवेनाभेदबोधनात् अचेतनवर्गस्यातोऽन्यदार्तं नेति नेतीति
निषेधाच्च जीवब्रह्माभेद एव वाक्यप्रमेयः दृष्टान्ते तु अभेदस्याविव-
क्षितत्वात् त्वदुक्तप्रकाराश्रयणे बाधकाभावान्नाद्वैतिमते क्षतिः का

ब्रह्मात्मैक्यं प्रमेयोऽत्र सर्ववेदान्तसंग्रहे ॥ ७२ ॥

अन्तर्याम्यमृतो ह्येष त आत्मेत्यैक्यतत्परम् ।

अतोऽन्यदार्तमित्यत्र दृश्यमिथ्यात्वबोधनात् ॥ ७३ ॥

द्वितीयाद्भयमित्यत्र भेदस्याभयहेतुताम् ।

वहन्ती निन्दया त्वैक्यं प्रमेयं वदति श्रुतिः ॥ ७४ ॥

यन्मदन्यन्न चास्तीह तत्कस्मान्नु विभेम्यहम् ।

चनास्तीत्यभिप्रेत्याह—“ अतइति ” ॥ ७२ ॥

नन्वत्राप्यन्तर्यामिवाक्ये ‘य आत्मनो अन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं यश्चात्मानमन्तरो यमयतीति पूर्ववाक्येन ‘एष त आत्मा अन्तर्याम्यमृत अतोऽन्यदार्त’मित्युत्तरवाक्येन च विरोधः तत्र परमात्मनोऽन्यं चेतनमङ्गीकृत्य तस्यार्तियुक्तत्वेनास्वातन्त्र्यस्यैवोक्तेरित्याशङ्क्य पूर्ववाक्यस्यौपाधिकभेदमात्रेणोपपत्तेः उत्तरवाक्येन न चेतनान्तरस्यार्तियोगो विधीयते किन्त्वेषोन्तर्यामी ते आत्मेति जीवस्वरूपभूतादन्तर्यामिणोव्यतिरिक्तं सर्वं आर्तं विनश्वरमिति वा मिथ्येति वा बोधना न्न विरोधशङ्काऽस्तीत्यभिप्रेत्याह—

“ अन्तर्यामीति ” ॥ ७३ ॥ ‘द्वितीयाद्वै भयं भवतीति’भेदस्य भ-

यहेतुत्वेन निन्दितत्वादप्यभेद एवोपनिषद्भूम्य इत्याह—“ द्वितीयादिति ” ॥ ७४ ॥ नन्वस्य विरोधिनः समानाद्भयं भवतीत्येवा-

र्थः लोके तादृशादेव भयदर्शनेन लोकसिद्धानुवादित्वात् पूर्वत्र ‘तस्मादेकाकी विभेति’उत्तरत्र ‘तस्मादेकाकी न रमते’ इति श्रवणादिति शङ्कां श्रुत्यन्तरनिर्दर्शनेन निरस्यति—“ यदिति ” ।

‘यन्मदन्यन्नास्ति कस्मान्नु विभेमीति’तत एवास्यं भयं वीयाये-

द्वैतस्य भयहेतुत्वं स्पष्टमाह श्रुतिः स्वयम् ॥ ७५ ॥

अल्पमप्यन्तरं कुर्वन्भयं यातीति वेदगीः ।

भेदस्य निन्दनादैक्ये प्रामाण्यं भजते स्फुटं ॥ ७६ ॥

सर्वभूतेषु गूढोऽयं देव एक इति श्रुतिः ।

केवले निर्गुणे शुद्धे मानमद्वैतवस्तुनि ॥ ७७ ॥

एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।

एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥ ७८ ॥

यावन्मोहं तु भेदः स्याज्जीवस्य च परस्य च ।

ति'श्रुतेः सामान्यतो द्वितीयमात्रदर्शनस्यैव भयहेतुत्वात् विशेषक-
ल्पनायोगात् 'एकाकी विभेतीति'पूर्ववाक्ये परमार्थदर्शनरहितस्य
तन्निमित्तभयसम्भवात् एकाकी विभेतीत्युक्तं उत्तरवाक्ये तस्मा-
देकाकी न रमते'इत्यत्र इष्टसंयोगजन्यरतेरेकाकिन्यभावात् एका-
किनो रतिर्नास्तीत्युक्तं ततश्चातत्त्वज्ञविषयोक्तवाक्यानुसारेण तत्त्व-
ज्ञविषयमध्यवाक्यस्य 'स्वार्थसमर्पणेनाप्युपयुक्तत्वात् तद्विरोध्यर्थ-
परत्वायोगात् 'य एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुत अथ तस्य भयं भव-
तीति भेदनिन्दयाऽप्यभेदसिद्धिरिति द्वयोस्तात्पर्यार्थः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

'एको देवः सर्वभूतेषु गूढ' इत्यादिश्रुतिरप्यैक्ये प्रमाणमित्याह—
“ सर्वेति ” ॥ ७७ ॥ श्रुत्यन्तरमप्यत्रप्रमाणमित्याह—“ एक-
एवेति ” ॥ ७८ ॥ भेदस्याविद्यकत्वे ऐक्यस्य तात्त्विकत्वे स्मृतिप्र-
माणमाह— “ यावदिति ” त्रिभिः । एवं श्रुतिस्मृतिवाक्यानि

ततः परं न भेदोऽस्ति भेदहेतोरभावतः ॥ ७९ ॥
 विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।
 आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥ ८० ॥
 क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।
 एवं श्रुतिस्मृतीनां स्युर्गिरोमानं सहस्रशः ॥ ८१ ॥
 तत्त्वतो नैव भिद्यन्ते जीवास्ते परमात्मनः ।
 परमात्मवदेवैते आत्मत्वादिति माऽनुमा ॥ ८२ ॥
 यद्वा स्वव्यवहारे स्वभिन्नज्ञानानपेक्षता ।
 हेतुरस्त्वथवा तत्राबाध्यत्वं ज्ञातृताऽथवा ॥ ८३ ॥
 पारमार्थिकभेदस्य सर्वत्रासम्भवादपि ।
 जडे न व्यभिचारोऽस्ति तात्त्विकाभेदसाधने ॥ ८४ ॥

सहस्रश पेक्षये प्रमाणमिति सिद्धमिति भावः ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥

॥ अहं ब्रह्मास्मीत्याद्यनेकश्रुतिस्मृत्यर्थकथनम् ॥

एवमनुमानमपि तत्र मानमित्याह—“ तत्त्वत इति ” । अनु-
 मा अनुमानं मा प्रमाणमित्यर्थः । ननु आत्मत्वजातिरत्र हेतुस्तथा-
 चाभेदे हेतुच्छित्तिरेव प्रतिकूलस्तर्क इति चेन्न तत्त्वतोभेदेपि व्याव-
 हारिकभेदेनैव व्यावहारिकजातेरनुच्छेदोपपत्तेरिति भावः ॥ ८२ ॥

स्वव्यवहारे स्वभिन्नज्ञानानपेक्षत्वं वा हेतुः, तद्यापि जीवस्य स्वा-
 भिन्ननित्यज्ञानस्याबाध्यव्यवहारविषयत्वात् अबाध्यत्वं हेतुः ज्ञातृ-
 त्वादित्यप्यत्र हेतुः जीवे उपधेयान्तःकरणोपहितवृत्तेस्तस्यासिद्धे-
 रभावादित्यभिप्रेत्याह—“ यद्वेति ” द्वाभ्यां ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ भेदो

भेदो मिथ्याऽस्ति भेदत्वादेकस्यां दृशि कल्पितः ।

दृश्यत्वादिति हेतोर्वा चन्द्रभेदवदेव सः ॥ ८५ ॥

मिथ्याऽस्ति भेदधीर्भेदधीत्वाच्चन्द्रभिदेव धीः ।

इत्यादीन्यनुमानानि भेदमिथ्यात्वसाधने ॥ ८६ ॥

पादोऽस्येति श्रुतौ तद्वन्ममैवांश इति स्मृतौ ।

मिथ्या एकस्यां दृशि कल्पितो वा भेदत्वात् दृश्यत्वाद्वा चन्द्रभेद-
वदित्यनुमानान्तरमाह—“ भेदइति ” । एकस्यां दृशि क्षणि-
कवादिकाल्पितभेदवद्वा मिथ्या अकल्पितभेदो न कुत्रापीत्यर्थः
॥ ८५ ॥ एवं विमता भेदधीर्मिथ्या भेदधीत्वाच्चन्द्रभेदधीवदित्यनु-
मानान्तरमाह—“ मिथ्येति । चन्द्रभिदेव धीरिति ” । चन्द्र-
भिदा प्रमेयत्वेन विषयो यस्याः सा धीस्तथेत्यर्थः ॥ ८६ ॥

॥ जीवब्रह्माभेदानुमानोपपत्तिः ॥

‘पादोऽस्य विश्वाभूतानीति’ श्रुतौ ‘ममैवांशो जीवलोके जीव-
भूतः सनातन’ इति स्मृतौ चांशत्वव्यपदेशादपि जीवब्रह्माभेदसि-
द्धिरित्याह—“ पादइति ” । यद्यपि ब्रह्म प्रति जीवस्यांशत्वं न
तावदारम्भकत्वं ब्रह्मणोऽनादित्वात् नापि खण्डत्वं अछेद्यत्वात्
नापि समुदायित्वं समुदायस्य समुदायनन्यत्वेन व्यवहारदशा-
यामपि संसार्यन्यशुद्धब्रह्माभावापातात् नापि भिन्नाभिन्नद्रव्यत्व-
मनङ्गीकारात् नापि घटं प्रति खण्डपटस्येव प्रदेशत्वं निष्प्रदेशब्रह्म-
प्रति कल्पनां विना तदयोगात् तथाऽपि घटाकाशस्य महाकाशं
प्रतीव कल्पितत्वं जीवस्यावच्छेदपक्षे सम्भवति स्वतो निरंशेऽपि

अंशत्वोक्त्याऽनयोरैक्यं घटाकाशादिसाम्यतः ॥ ८७ ॥

निरंशेऽप्यंशतारोपो भवेदौपाधिकस्ततः ।

महत्त्वं कुम्भखं यद्वदन्यथा नांशतेष्यते ॥ ८८ ॥

तथा ब्रह्मात्मनोरैक्यं स्याद्विम्बप्रतिबिम्बवत् ।

आपाताद्भेदभानेऽपि सयुक्त्यध्यक्षतोऽभिदा ॥ ८९ ॥

यत्स्वलक्षणकं वत्क्रं दृष्टं ग्रीवास्थमुज्ज्वलं ।

दर्पणस्थं तथेदं तदेवेति मुखमस्ति मे ॥ ९० ॥

औपाधिकांशो यथा युज्यते तथोक्तं पुरस्तादिति द्वयोस्तात्पर्यार्थः ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

॥ अंशत्वेनैक्यसिद्धिः ॥

तथा जीवब्रह्मणोर्मुखप्रतिमुखवद् विम्बप्रतिबिम्बरूपत्वादप्यभेदोऽवगन्तव्य इत्याह—“तथेति” । ननु दृष्टान्ते नाभेदः संप्रतिपन्नः चैत्रच्छाये भिन्ने इतिवच्चैत्रतत्प्रतिबिम्बे भिन्ने इत्येव पार्श्वस्थितेन ग्रहणात् स्वेनापि स्वकरतत्प्रतिबिम्बे भिन्ने इति ग्रहणादित्याशङ्क्याह—“आपातादिति” । आपाततो भेदप्रतीतावपि सयुक्तिकप्रत्यक्षेण-विम्बप्रतिबिम्बयोरभिदैवेत्यैक्यसिद्ध्या दृष्टान्तत्वोपपत्तिरस्येवेत्यर्थः ॥ ८९ ॥ एतदेवानुभवेन द्रढयति—“यत्स्वलक्षणकमिति” । लक्षणापरिज्ञाने भेदभ्रमवतोऽपि बहिःस्थितश्चैत्रोयत्स्वलक्षणकत्वेन प्रतिपन्नः ततो गृहस्थे तथा भाति तस्मिंश्चैत्र एवायमिति धीः तथा ग्रीवास्थं मुखं यत्स्वलक्षणकं प्रतिपन्नं दर्पणस्थमपि तथेत्यवधार्य तदेवेदं मुखमिति स एवायं कर इति च स्वपरसाधारणप्रतीतिरप्यनुभवसिद्धेति तात्पर्यार्थः ॥ ९० ॥

तद्दृष्टान्तेन तत्त्वैक्यं लक्षणैक्यात्प्रतीयते ।

प्रतिविम्बत्वसद्भावे निर्णीता युक्तयो बुधैः ॥ ९१ ॥

अनाद्युपाधिनाऽनादिजीवस्यानादिसंसृतिः ।

तत्त्वज्ञानेन तद्वाधाजीवो ब्रह्मैव सिद्ध्यति ॥ ९२ ॥

तदेवं प्रतिविम्बस्य विम्बेनैक्ये व्यवस्थिते ।

ब्रह्मैक्यं जीवजातस्य सिद्धं तत्प्रतिविम्बनात् ॥ ९३ ॥

नित्यः सर्वगतो ह्येष महानज इति श्रुतेः ।

दार्ष्टान्तिके फलितमाह—“ तद्दृष्टान्तेनेति ” । जीवस्य ब्रह्मप्रतिविम्बभावसाधकयुक्तीनां सूरिभिः सामञ्जस्यप्रदर्शनं बहुधा कृतं न तत्प्रयासो ऽत्रास्तीत्याह—“ प्रतिविम्बत्वेति ” ॥ ९१ ॥ नन्वनादेर्जीवस्य नोपाध्यधीनं प्रतिविम्बत्वं किं तु तदनधीनत्वे सति तत्सदृशत्वं तच्च भेदव्याप्तमिति विरुद्धो हेतुः उक्तं हि सूत्रकृता ‘अन(१)एव चोपमा सूर्यकादिति तत्राह—“ अनादीति ” । उपाध्यधीनत्वं हि उपाधौ सत्येव सत्त्वं तच्च नानादित्वविरोधि अनाद्युपाधिना अनादिजीवस्यापि तत्सम्भवात् अत एव प्रतिविम्बपदस्य भेदसादृश्यार्थकत्वमादाय विरुद्धत्वोक्तिर्हेतावयुक्तेति तात्पर्यार्थः ॥ ९२ ॥ फलितमुपसंहरति—“ तदेवमिति ” ॥ ९३ ॥

॥ विम्बप्रतिविम्बन्यायेनैक्यसिद्धिः ॥

नन्वणुत्वाजीवस्य कथं व्यापकादीशादभेद इति चेन्मैव मित्याह—“ नित्य इति ” । जीवो नाणुः प्रत्यक्षगुणाश्रयत्वात्प्रत्यक्षत्वाच्च घटवत् आत्मत्वादभूतत्वाच्चेशवदित्याद्यनुमानैश्च जीवानणुत्वसिद्धेः

व्यापकत्वप्रसिद्धश्चे नाणुर्जीव इति स्थितं ॥ ९४ ॥

एषोऽणुरिति वेदान्तो दुर्विज्ञेयात्मतत्परः ।

विपक्षे च देहव्यापिसुखज्ञानाद्यनुपलम्भापत्तिर्बाधिका ततो नाणु-
र्जीव इत्यर्थः ॥ ९४ ॥

नन्व 'णुर्ह्येव आत्मा ये वा एते सिनीतः पुण्यं च पापं च '
'वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेयः स
चानन्त्याय कल्पते' इति श्रुत्या जीवो ऽणुरिति चेन्मैवमित्याह—
“ एष ” इति । व्यापकत्वप्रतिपादकबहुश्रुतिविरोधेन दुर्विज्ञे-
यत्वपरत्वात् देशव्यापिगुणोपलम्भस्याऽन्यथयितुमशक्यत्वात् । ननु
जीवो न व्याप्तः उक्तान्तिमत्वात् क्रियावत्त्वाच्च खगशरीरवत् विपक्षे
हेतूच्छित्वापत्तिरेव बाधिकेत्याशङ्क्याह—“ उत्क्रान्त्यादिरिति ” ।
हेतोरसिद्धेर्नानुमानं तत्र मानं । ननु सोऽस्माच्छरीरादुत्क्र-
म्यामुं लोकमधिगच्छति अमुष्मादिमं लोकमागच्छतीत्यादिश्रुतिभिः
'तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्त्तते ' इत्यादिस्मृतिभिश्च हे-
तुसिद्धिरित्याशङ्क्याह—“ धिय ” इति । उत्क्रमणादीनां बुद्धि-
गतानां तदुपहिते श्रुत्या प्रतिपादनात् न तु शुद्धे गत्यादिकमिति
भावः । आत्मनि सुखदुःखाद्यनुभवस्याऽपि बुद्ध्युपाधिकत्वेन तत्सा-
मानाधिकण्यस्य गतौ स्वाभाविकत्वासाधकत्वान्न तेषामात्मगतत्व-
मित्याह—“ आत्मनीति ” । ननु 'स एतान्ब्रह्म गमयन्ती'त्या-
दिश्रुतौ 'तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जना ' इत्यादिस्मृ-
तौ च गतेर्मुक्तिसामानाधिकरण्योक्तेः कथं नात्मगतत्वमिति चेन्मै-
वमित्याह—“ यावदिति ” । अव्यापकस्यैवाव्यापकं प्रत्येव ग-
मनं ब्रह्म च व्यापकं तत्प्रतिगमनासम्भवेन गमनपदस्योपाधिकृत-
भेदराहित्यपरतया गतिर्मुक्तिसामानाधिकरण्याप्रतिपादकत्वाद्याव-

उत्क्रान्त्यादिर्धियो धर्मस्तत्सत्त्वे तस्य सम्भवः ॥ ९५ ॥

आत्मन्यारोपिता बुद्धिस्तद्धर्मा न तु शुद्धगाः ।

उत्क्रान्त्याद्याः सुखाद्याश्च यावन्मोहं भवन्ति ते ॥ ९६ ॥

तत्त्वसाक्षात्कृतौ बुद्ध्याद्युपाधिविलये सति ।

उत्क्रान्त्याद्याः सुखाद्याश्च शुद्धे सन्ति न कर्हि चित् ॥ ९७ ॥

येनाऽऽत्मनापि यद्बुद्ध्यवच्छिन्नेन न कर्म यत् ।

कृतं तेनैव तद्बुद्ध्यवच्छिन्नेनैव भोजनं ॥ ९८ ॥

दज्ञानं यथा यथं सर्वस्यापि व्यवस्था समर्थनीयेति भावः ॥ ९५ ॥ ९६ ॥

ननु 'तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्कामति' इत्यात्मनिष्ठत्वश्रुते-
र्नासिद्धिः अन्यथा मोक्षादिकमपि बुद्धेरेव स्यात् नाऽपि श्रुत्या बु-
द्ध्याद्युपाधिकगत्यादिविषयत्वं सम्भवति 'तद्यथाऽनः सुसमाहितमु-
त्सर्जद्यायादेवमेवायं शरीर आत्मा प्राज्ञेनाऽऽत्मनाऽन्वारूढ उत्सर्ज-
न्यातीति' स्वाभाविकगत्याश्रयशकटदृष्टान्तोक्तेरित्याशङ्क्यैष इति
बुद्ध्यापहितस्यैव परामर्शेन शुद्धात्मनिष्ठत्वस्य गतावनुक्तेः मोक्षे च
बुद्ध्यापरमेन तन्निष्ठत्वस्यासम्भाविततया वैषम्यादित्यभिप्रेत्याह—

“ तत्त्वसाक्षात्कृताविति ” ॥ ९७ ॥ नन्वात्मनो व्यापकत्वे

सर्वाणि शरीराणि सर्वस्यैव भोगायतनानि स्युः तथा हि सर्वशरीरे-
न्द्रियादीनां सर्वदा सर्वात्मसंयुक्तत्वात्कर्मणामपि साधारणदेहा-
दिकृतत्वेन असाधारण्यायोगात् अहन्त्वारोपादेरपि नियामकमूलस-
म्बन्धादेरभावे नैयत्यायोगादित्याशङ्क्य तवापीश्वरस्य व्यापकत्वेन
सर्वशरीराणां तद्भोगजनकत्वापत्तेः समानत्वान्न च तददृष्टान्य-
त्वात्तत्संयुक्तत्वेऽपि न तत्र भोगजननं तर्हीहापि सममित्यभिप्रेत्याह—

“ येनेति ” । यद्बुद्ध्यवच्छिन्नेन येनैवाऽऽत्मना यत्कृतं तदव-
च्छिन्नेन तेनैव भोजनात् न ह्यात्मनो व्यापकस्यापि निरवयवस्य प्रदे-
शोऽस्ति न च कर्मणामेव कथमसाधारण्यं पूर्वतत्कर्मजन्यत्वात्
एवमनादितैव शरणं अन्यथा ईशात्मनि तवाप्यगतेरिति तात्प-
र्यार्थः ॥ ९८ ॥

एवं न कृतहान्याद्यापत्तिरस्ति मनागपि ।

जीवोऽस्तु प्रतिबिम्बो वाऽवच्छिन्नो वा तदेव वा ॥ १९ ॥

बुद्ध्याद्युपाधिसम्बन्धादेव संसृतिभाग्यं ।

तत्त्वज्ञानेन तद्वाधे विशुद्धो नित्यमोक्षभाक् ॥ ३०० ॥

नाणुर्न मध्यमो जीवो न विभुस्तार्किकैर्मतः ।

जीवो ब्रह्मैव वेदान्तसिद्धान्त इति निर्णयात् ॥ १ ॥

अद्वैतसिद्धिपरिशीलनतो मयाऽऽत्म-

तत्त्वे धियः परिचयाय परिश्रमो यः ।

सम्यक् कृतो यदि भवेदथ वा ऽन्यथाऽसौ

श्रीकृष्णपादकमले ऽर्पित एव भूयात् ॥ २ ॥

अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारसङ्ग्रहे द्वितीयः परिच्छेदः ।

नन्ववच्छिन्नस्य कर्तुर्भोक्तुर्भेदात्कृतहान्यादिदोषापत्तिः स्यादित्यत आह—“ एव ” मिति । अवच्छेद्यात्मनोऽवच्छेदकबुद्धेश्चैक्येऽवच्छिन्नभेदस्य वक्तुमशक्यत्वमिति भावः ॥ १९ ॥ सिद्धान्तरहस्यमाह—“ जीव ” इति सार्द्धद्वाभ्यां ॥ ३०१ ॥ स्वकृतपरिश्रमं स्वेष्टदैवतकृष्णपदारविन्दे समर्पयति—“ अद्वैतसिद्धीति ” ॥ ३०२ ॥

इति श्रीमन्मुकुन्दपदारविन्दमकरन्दरसाभिलाषिश्रीसदानन्दविदा कृते अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारसङ्ग्रहे आत्म-

निरुपणं नाम द्वितीयपरिच्छेदः समाप्ति-

मगमत् ॥ २ ॥

विज्ञप्तिः ।

- १ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः
सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पक्षेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।
- २ एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।
- ३ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण,
धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।
- ४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता
अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो
भवन्ति ।
- ५ भारतवर्षीयैः, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकै-
र्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८
- ६ कालान्तरे प्रतिस्तवकं " " १ " ०
- ७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।
- ८ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः- मुद्रिताः स्तवकाः
- (१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता (संस्कारः) २
- (२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्) १०
- (३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम्
पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया
व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् । (मीमांसा) १०
- (४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शन प्र-
करणम् श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनाराय-
णतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहि-
तम् । सम्पूर्णः । (वेदान्तः) २
- (५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिषः) १
- (६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-
श्रीगागाभट्ट विरचितः । तर्कपादः (मीमांसा) २
- (७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र
विरचिता सम्पूर्णः । (मीमांसा) २
- (८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-वाद्दरायण प्रणीत
वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञा-
नभिश्च कृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः । (वेदान्तः) ६

- (६) स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णम् । (जैनदर्शनम्)
- (१०) सिद्धित्रयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपण-
परम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६
यामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णः } (वेदान्तः)
- (११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टा-
रकाचार्यसंग्रहीतः आचार्यचित्सुखमु-
निविरचितव्याख्योपेतः } (वेदान्तः)
- (१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादि-
सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म०
श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः । सम्पूर्णः } (न्यायः)
- (१३) विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा)
- (१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसो-
मेश्वरावरचिता । } (वेदान्तः)
- (१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । } (वेदान्तः)
श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता । }
- (१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशा-
ध्यायार्थसंग्रहः) श्रीमदूपदवाक्यप्रमा-
णपारावारीणधुरीणमीमांसाद्वैत साम्रा-
ज्यधुरन्धरश्रीभट्टनाराणात्मजभट्टशङ्कर-
विरचितः । } (मीमांसा)
- (१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्) ।
महोपाध्याय श्रीशालिकनथमिश्र विरचितम् । (मीमांसा)
- (१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्य-
वर्णीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च । (वेदान्तः)

पञ्चादिप्रेषणस्थानम् }

हरिदासगुप्तः,
चौखम्बा-संस्कृतप्रकाशकालय
बनारस सिटी ।

B   Sadananda Vyasa
132   Advaitasiddhisiddhantasarah
A3M4828
1903
fasc.2

~~XXXXXXXXXX~~

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

UTL AT DOWNSVIEW

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 12 03 07 12 006 4